

korshinskyi/image-G111867.html, 7.1.2013), הוא אחד ממיני הבר של האגס הנפוץ במרכז אסיה, ונחשב כמקור להעשרת השונות הגנטית של האגס התרבותי. עם הופעתו בפסיפס זה ניתן להסיק על גידולו ועל ניסיונות שנעשו בעת העתיקה להכנסתו לתרבות. האגס מתואר גם כפרי בודד במדליון, למשל בכנסיית דומינוס פלוויט בירושלים (איור 19). במסגרת רצפת הפסיפס מכנסיית קריות תלויים אגסים בודדים בחלקו הפנימי של מדליון קוציץ, משני צדדיה של קערת פירות (איור 20).

איור 17: אגס סורי, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37)

איור 18: אגס קורשינסקי, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37)

איור 16: אגס, כנסיית כיסופים (צילום 2010)

איור 15: אגס, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 20: אגסים מצדדי קערת פירות, בתוך מדליון קוציץ, כנסיית קריות (גוברין תשס"ו, תמונה 45)

איור 19: אגס, דומינוס ירושלים (צילום 2011)

סיכום הופעות האגס בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 11 הפסיפסים בהם מופיע אגס:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	יהודי	יהודה	5	2	בית כנסת	סוסיה
2	נוצרי	גליל	6	3	מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
3				3	קפלה	בית שאן, אל חמאם
4				1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטייר
5	יהודה		5	3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד
6				1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה
7				3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט
8				3	כנסייה	קריות
9	נגב וחוף דרומי		6	3	כנסייה	כיסופים
10				2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים
11				2	וילה/אחר	קיסריה, קלוקריה, בית המרחץ

ב. שכיחות אגס לפי מגזר (איור 21)

האגס מעוטר בעיקר בפסיפסים מן המגזר הנוצרי (11% מכלל הפסיפסים), ומחצית מכך במגזר היהודי (5%), ואיננו מעוטר במגזרים הרומי והשומרונים.

ג. שכיחות אגס לפי אזור (איור 22)

האגס שכיח בעיקר באזורי יהודה, גליל והשומרון (7%-11% מכלל הפסיפסים בכל אזור), אזורים אלו מקבילים לאזורים בהם קיימת תפוצה טבעית של האגס הסורי, אשר שימש כפרי למאכל בפני עצמו וגם שימש ככנה להרכבת מינים מתורבתים (גם כיום משמשים עצי האגס הסורי ככנות לחקלאים מן המגזרים הערבי והדרוזי בגליל), בנוסף לכך אזורי ההר מאפשרים גידול יציב ואיכותי של עצים ממשפחת הוורדיים הזקוקים למנות צינן בחורף.

ד. שכיחות אגס לפי איכות הפסיפסים (איור 23)

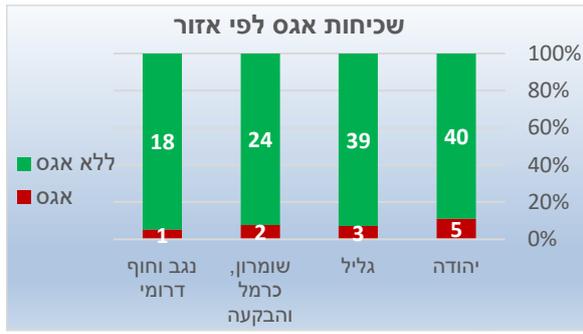
האגס שכיח ב-15% מן הפסיפסים מאיכות 3, עובדה הקשורה לכך שבפסיפסים מאיכות 3 קיים מגוון מינים הגבוה ביותר,²⁷ ובפסיפסים מאיכות 1 ו-2 האגס שכיח רק בשליש מכך, 5%-6% בלבד.

ה. שכיחות אגס לפי תיארוך (איור 24)

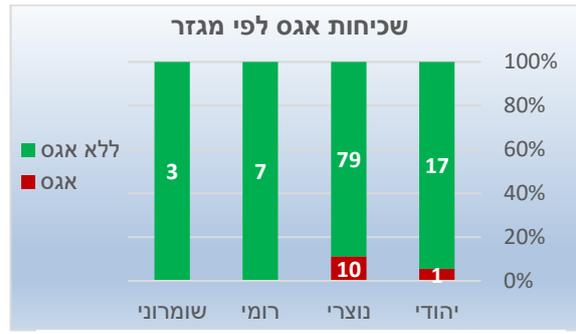
האגס מעוטר בין המאות החמישית והשביעית, ומותר לשער שכניסתו המאוחרת לרפרטואר העיטורים קשורה לכניסתו המאוחרת של האגס לחקלאות, לאחר קליטת טכניקת ההרכבה בשלב הביות השני.²⁸

²⁷ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

²⁸ ראו בפרק א' - תירבות צמחים ותולדות החקלאות.

איור 22: שכיחות אגס לפי אזור

איור 21: שכיחות אגס לפי מגזר

איור 24: שכיחות אגס לפי תיארוך

איור 23: שכיחות אגס לפי איכות הפסיפס

פרק ד' - אורן הצנובר

איור 25: אורן הצנובר, מפרץ אמלפי, איטליה (צילום 2011)

אורן הצנובר, *Pinus pinea*²⁹ (איור 25), הנמנה עם משפחת הארניים, Pinaceae, הינו עץ מחטני, ירוק-עד, בעל גזע יחיד, נפו יוצר צורה ייחודית של חצי כדור כמטרייה,³⁰ סידור המחטים על הענפים יוצר מבנה של כעין מברשת מסודרת (איור 26), זרעיו נאכלים ונמכרים בשווקים, וקרויים כיום "צנובר" ("פיניונס"). העץ גדל בר בסביבות אגן הים התיכון באזורי החוף באדמות חוליות (Coombes 2004, 41). לדעת החוקרים אורן הצנובר גדל בארץ ישראל רק באופן תרבותי (רבינוביץ-וין 1993, 17-18;

פליקס 1994, 177-178; קריספיל 2009, 24-29), ומשום כך החוקרים לא זיהו אותו כעץ ששימש את האדם בתקופת המקרא בארץ-ישראל. מוסכם על החוקרים ש'עץ השמן' המוזכר בתנ"ך,³¹ וגם האזכור של האורן בתנ"ך,³² מתייחסים אל אורן ירושלים *P. halepensis*, המקובל במחקר כאורן היחיד הגדל בר בארץ-ישראל. מאידך, מוסכם בין החוקרים שהאזכורים של האורן בדברי חז"ל, באמצעות הביטויים 'אצטרובלין' ו'בנות שוח'³³ מתייחסים אל אורן הצנובר (פליקס 1994, 177-178; פליקס 2000, 298-301; Low 1967, III 43-44), ולכן סבורים שבתקופה הרומית גידלו את עצי אורן הצנובר בארץ ישראל (כסלו 1988, 46; פליקס 2000, 300, הערה 18).

אורן הצנובר שימש בעת העתיקה כגידול חקלאי וגם השתמשו בפירותיו בקטיף מן הבר. זרעיו, הצנוברים, שימשו למאכל כבר במצרים העתיקה כתבלין לבישול (Manniche 1989, 41-42), ושימשו למאכל גם ביוון וברומי בשל תכולת השמן הגבוהה שלהם. אצטרובלי אורן הצנובר שימשו לעיטור וקישוט ולצורכי פולחן האלה קיבלי (*Cybele*) באסיה הקטנה, ועיטרו באמצעותו את ראשו של התירסוס (*Thyrus*), שרביטו של דיוניסוס. ממצא ארכיאולוגי של זרעים וקשקשי אצטרובלים מהתקופה הרומית בעיקר, נתגלו באיטליה לרוב מאזור הוונזוב, מעט במצרים ובאנגליה. בארץ ישראל נמצא זרע בודד בחפירות עין גדי (כסלו 1988, 34-49, טבלה 1).

²⁹ בעבר היה קרוי בעברית: 'אורן הגלעין', ו'אורן הסלע'.

³⁰ ומשום כך קרוי באנגלית ובאיטלקית 'אורן המטרייה', Umbrella Pine.

³¹ למשל "אֶתֶן בַּמִּדְבָּר אֶרֶז שֶׁטָה, וְהִדְס וְעֵץ שֶׁמֶן" (ישעיהו מ"א, י"ט) ו-"וַיַּעַשׂ בְּדַבְרֵי, שְׁנֵי כְרוֹבִים עֲצֵי-שֶׁמֶן" (מלכים א', כ"ו, כ"ג).

³² "לִכְרֹת-לוֹ אֶרְזִים וַיִּקַּח תְּרִזָּה וְאֵלֶּן, וַיֹּאמֶץ-לוֹ בַּעֲצֵי-עֵר; נָטַע אֶרְן, וְגִשְׁם יִגְדֵל" (ישעיהו מ"ד, י"ד).

³³ למשל "אלו דברים אסורים למכור לעובד כוכבים אצטרובלין ובנות שוח..." (נזיקין, עבודה זרה, י"ג, ב').

ספרות יוונית ורומית³⁴

צלסוס תיאר את המאכלים הטובים לקיבה וביניהם זרעי האורן (Celsus, 2.24). קאטו כתב שהעץ משמש לעצה בבניה (Cato, 18, p. 35), ותיאר את אופן העברת שתילי העץ עם אדמתם, בזהירות, אל מקום שתילתם החדש (Cato, 28, p. 45). קולומלה הזכיר את האורן כמתאים להכנת מוטות להדליית הגפן (Columella, IV, 26, p. 429). ואוריפידס ציין הכנת זרים לכבוד בכחוס מענפי האורן (Euripides, 105). וארו תיאר את ההרים הגבוהים כמקומות גידול מועדפים לאורן, שם הוא גדל היטב וציין שלעיתים נטעו האורן סביב לגדרות שבהיקף החלקות (Varro, I, 6, p. 193; I, 15, p. 29). פלדיוס המליץ לזרוע האורן בעציצים ולאחר הנביטה להשאיר שתילים חזקים בלבד, ולטעת באדמה עם העציץ, לזבל ולתת לצמח להשריש באדמה (Palladius XII, vii, p. 308-309).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ-ישראל

באומנות היהודית של ימי הבית השני האורן ממעט להופיע, אולם בהופעותיו הבודדות ניכרים האצטרובלים המאסיביים והגדולים של אורן הצנובר, למשל בחזית מערת קברי המלכים מירושלים, המתוארכת למאה הראשונה (קלונר וזיסו 2003, 133-134) (איור 28). נראה שמקורו של המוטיב הוא בתיאורים של אורן הצנובר באומנות של עמי הסביבה (נבטים) (אביטל 2005, 110-111)³⁵ ובאומנות הרומית (איור 29, איור 30).

איור 28: אורן הצנובר, קטע מחזית קברי המלכים (כהן תש"ז, לוח X ב')

איור 27: אצטרובל אורן הצנובר <http://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-photography-pinus-pinea-stone-pine-cone-image3190027> (29.4.2012)

איור 26: ענפי אורן הצנובר http://en.wikipedia.org/wiki/File:Pinus_pinea_foliage.jpg (29.4.2012)

³⁴ שם העץ ביוונית- *peuke he konophoros*, בלטינית- *pinus*, הזרע ביוונית- *strobilos*, בלטינית- *nux pinea* (Dalby 2003, 261).

³⁵ ולעיתים ניכרות התאמות בתיאור הצורני של האצטרובלים, למראה המעודן יותר של אצטרובלי אורן ירושלים *P. halepensis*, מין המצוי בבר בנוף הארצישראלי.

אומנות חוץ

ענף האורן והאצטרובלים נראים לעיתים קרובות בעיטורים מהעולם הסובב והם משולבים על מחרוזות צומח בין שריגי צומח ופירות נוספים, בגילופי אבן, ציורי קיר ופסיפסים (כמו בדוגמאות שהוזכרו למעלה, איור 29 ואיור 30). עצי האורן בציורי הקיר ובעיטורי הפסיפסים שימשו גם לתיאור נוף פתוח, ואולי גם לתיאור יכולות האדם לעבד את האורן ולהשתמש בו כעץ פרי. אצטרובלים מתוארים בגילופי אבן נראים למשל, על 'סרקופג הגירלנדה' מאיאסוס, טורקיה (lasos), המתוארך למחצית הראשונה של המאה השנייה לסה"נ (איור 31). בקרן השפע של טיכה, פסל שיש מ-Prusias Ad Hypium, טורקיה,³⁶ המתוארך למאה השנייה (איור 32). בפסיפס מטוניסיה המתוארך למאה החמישית בתיאור של סצנת צייד בנוף הפתוח, מעוטר עץ אורן הצנובר אליו קשורה רשת המשמשת כמלכודת לארנבות הניצודות, נוף העץ מעוצב כמטרייה ואצטרובלים גדולים תלויים על ענפיו התחתונים (איור 33).

איור 30: מחרוזת של ענפי אורן הצנובר, "House of the Scientists" (VI, 14, 43), פומפיי, מוזיאון נאפולי לארכיאולוגיה (צילום 2011)

איור 29: אצטרובל על מחרוזת צומח, "Casa del Fauno" (VI, 12, 2), פומפיי, מוזיאון נאפולי לארכיאולוגיה (צילום 2011)

³⁶ צפון מערב טורקיה, ליד Düzce של ימנו.

איור 33: אורן הצנובר, טוניסיה
Blanchard-lemee et al. 1995, 182,)
(Fig. 131

איור 32: קרן שפע של טיכה
מ- Prusias Ad Hypium,
מוזיאון איסטנבול לארכיאולוגיה
(צילום 2010)

איור 31: אצרובל, סרקופג הגירלנדה,
איאסוס, טורקיה, מוזיאון איסטנבול
לארכיאולוגיה (צילום 2010)

פסיפסים מארץ ישראל

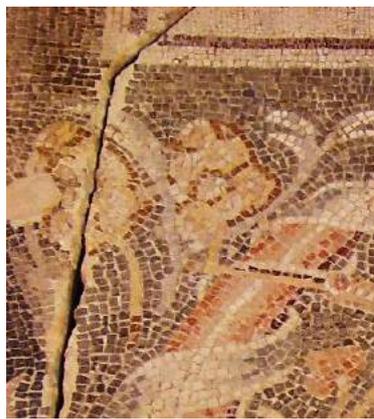
התיאורים של אורן הצנובר על גבי הפסיפסים ביחד עם הידיעות מהספרות היוונית והרומית הקדומות מחזקים את התובנה שאורן זה היה בעל ערך כלכלי בעת העתיקה, ומאששים את הכתובים בעניין גידול מלאכותי של אורן הצנובר בחקלאות של העת העתיקה בארץ ישראל. הופעותיו של האורן אינן מרובות, אך בכל ההופעות מתואר דווקא אורן הצנובר ולא אורן ירושלים, דבר המלמד על נוכחותו היוקרתית וחשיבותו הכלכלית של העץ בארץ ישראל לפחות החל מהמאה הראשונה.

בפסיפס הווילה בעין יעל צפים שני אצטרובלים מעל לצלוחית, אולי כחלק מפעילות פולחנית או כעומדים לפני פיזור הזרעים אל הקערית להגשה או קילוף (איור 34). בפסיפס הווילה בשכם האצטרובלים משובצים בפינות שבזוויות שבין מדליוני הקוציץ (איור 35). בקרן השפע של טיכה בפסיפס מבית שאן מעוצב אצטרובל בין פירות נוספים. בתיאור ייחודי ומרהיב ביופיו מבית הכנסת השומרוני סמארה מעוטר ענף הנושא מחטים ואצטרובלים אחדים (איור 36). ובכנסיית המולד בבית לחם מעוצב אצטרובל יחיד בתוך מדליון (איור 37).

כל תיאורי האצטרובלים הללו ריאליסטיים ונאמנים למציאות, האצטרובל נראה מאסיבי, במרכז כל קשקש מעוטרת בליטה, והוא מקבל מקום של כבוד כפרי גדול ביחס לפירות הנוספים שסביבו. ההופעה הייחודית של האצטרובלים בפסיפסים יוקרתיים מלמדת על נדירותם ויוקרתם של זרעי אורן הצנובר בדיאטה של אנשי התקופה.

איור 36: אורן הצנובר, בית-הכנסת סמארה (צילום 2010)

איור 35: אצטרובלי אורן הצנובר, פסיפס שכם (צילום 2010)

איור 34: אצטרובלים של אורן הצנובר, בית אמידים, עין יעל (וקסלר-בדולח 2007, איור 1)

איור 37: אצטרובל אורן הצנובר, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 36)

סיכום הופעות אורן הצנובר בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 6 הפסיפסים בהם מופיע אורן הצנובר

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
1	נוצרי	יהודה	5	2	כנסייה	בית גוברין, מחת אל-אָרדי
2				3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד
3	רומי	גליל	ביזנטי	1	מבנה לא ידוע	בית שאן, אודיאון, רחוב פלדיוס
4		יהודה	3	3	וילה	עין יעל (גדה צפונית של נחל רפאים)
5		שומרון	3	3	וילה	שכם
6	שומרוני	שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה

שכיחות אורן הצנובר לפי מגזר

האורן מופיע ב-3 וילות/מבנה אחר רומיים, 2 כנסיות נוצריות, בית כנסת שומרוני יחיד. וניכר שהאוכלוסייה הרומית העריכה את האורן יותר מן הנוצרים והשומרונים, ואילו אצל היהודים האורן לא מעוטר כלל.

שכיחות אורן הצנובר לפי אזור

השומרון ויהודה מראים קשר חזק יותר אל האורן.

שכיחות אורן הצנובר לפי תיארוך

שני פסיפסים שייכים לווילות רומיות מהמאה השלישית. 2 פסיפסים משתייכים לווילה רומית ולבית כנסת שומרוני מהמאה הרביעית. ושניים נוספים, מכנסיות נוצריות, משתייכים למאה החמישית. לא קיים עיטור של אורן בפסיפסים מהמאה השישית בה יוצרו עיקר פסיפסי התקופה הביזנטית, וייתכן שבעיצומה של התקופה ועם פריחת הנצרות, חדל האורן לשמש כסימבול פולחני פגאני, ומשום כך ירד ערכו גם כמוטיב בעל ערך עיטורי בכנסיות. ייתכן אף משום הקשרו אל התרבות הפגאנית היהודים נמנעו מלהשתמש בו בעיטורי בתי הכנסת.

פרק ה' - אספרג

האספרג הרפואי, *Asparagus officinalis* L., הוא ירק רב שנתי הנמנה עם משפחת השושניים Liliaceae (איור 38). קנה השורש הזוחל הוא איבר אגירה שעליו יושבים ניצנים מרובים. עם התעוררותם בסוף החורף מצמיחים הניצנים גבעולים ארוכים, ה'נצרים' שהם החלק הנאכל, נקצרים בין החודשים פברואר-אפריל. מוצא האספרג התרבותי מאירופה, ממין הגדל שם בר בעיקר לאורך גדות הנחלים. לפני ביות האספרג נהגו ללקטו מן הבר, כנהוג עד ימינו בטורקיה ובארצות אחרות. בספרות היוונית והרומית הקדומות קיים איזכור לגידול תרבותי של האספרג ביוון החל מהמאה השנייה לפסה"נ. הירק היה בעל ערך בשל טעמו האיכותי. לדעת החוקרים האספרגוס המופיע במקורות חז"ל,³⁷ מתייחס אל גבעולי הכרוב ולא אל האספרג הרפואי. האספרג הרפואי מוזכר לראשונה בארץ ישראל רק בספרות הערבית הקדומה במאה העשירית (זהרי 1982, 606-607; נוטמן 1990, 82-83; דה-מלאך 1992, 333-339; עמר 2000, 267; Zohary et al. 2012, 161-162).

איור 38: אגודה של אספרג רפואי, שוק המדינה בפס, מרוקו (צילום מרץ 2013)

ספרות יוונית רומית

קאטו הזכיר את האספרגוס בין הירקות שמגדלים בחווה (Cato 149, p. 135) ותיאר את אופן הזריעה, העיבוד, הזיבול והקטיף של הצמח לאורך תשע שנים (Cato 161, p. 165). קולומלה הסביר את אופן הזריעה, העיבוד, הזיבול במשך שנים רבות, הוא תיאר מין אספרג בר הקרוי בשפת העם *corruda*, והזהיר מפני סכנת המגע של הגבעולים עם העין (Columella III, p. 493), הוא ציין את חודש פברואר כזמן הזריעה המתאים לאספרג (Columella XI p. 488). פליניוס תיאר את האספרג פעמים רבות, בהקשר להכנת יין מאספרג (Plinius XIV, 19), וכתב שהאספרג הוא צמח הזקוק לטיפול רב יותר מכל צמחי הגן, וחזר על הוראותיו של קטו בפרטי הזריעה, העיבוד והקטיף (Plinius XIX, 42) ותיאר את תכונותיו הרפואיות (Plinius XX, 42).

³⁷ "רבי יוסה או' כרוב שלקטו לקנב את האספרגוס שבו ולהשליך הרי זו מותר לקטו לאכלו" (תוספתא דמאי, פ"ד); "אספרגוס יפה ללב וטוב לעינים וכל שכן לבני מעים, והרגיל בו - יפה לכל גופו, והמשתכר הימנו - קשה לכל גופו" (בבלי ברכות, פ"ז, נ"א ע"א).

אומנות חוץ

חשיבותו של האספרג וטעמו המשובח ניכרים מדברי הסופרים הרומים. עם זאת הטיפול בו שהצריך עדינות ומיומנות לאורך שנים, כנראה, גרם לצמח להיות אקסקלוסיבי, נחשק ויקר מציאות. כנראה שהצמח נכנס לתרבות רק בתקופה ההלניסטית, ולפי המוזכר אצל הסופרים הרומיים שהכירו את הצמח היטב, הוא חדר לחקלאות כאחד מצמחי הגינה רק בתקופה הרומית.

אגודת האספרג נקשרת בחבל דק עד ימינו וכך היא משווקת בכל רחבי העולם (איור 38), בדיוק באופן הקשירה המתואר באומנות התקופות הרומית והביזנטית. התיאורים הראשונים של האספרג נראים בציור הקיר מפומפיי, מטריקליניום 5, מ'וילה אריאנה' (Villa di Ariana), בו מעוטרת אגודה של אספרג לצד כלי מטבח ותאנים על מדף.³⁸ בפסיפסים מאיטליה, מעוצבות אגודות אספרגוס. למשל, על רצפת פסיפס מ'מגדל העבדים' (Tower of the Slaves) מרומא, המתוארכת לשליש הראשון של המאה השלישית (Blanc 1992, 102, Fig. 129). בשני מבנים מארגוס, שבחצי האי הפלופנסי ביוון, המתוארכים למאה השישית, מעוטרות אגודות של אספרג בתוך מדליונים גיאומטריים (איור 40) ובמדליונים של קוציץ ממסגרת השטיח (איור 41). ניכר שהאספרג היה נפוץ באיטליה ובחצי האי הפלופנסי ביוון, באזורים הים-תיכוניים בהם קיימים מישורים של אדמות סחף הנוחות לגידול האספרג, המותאם לצמיחה באזורי החופים הצפוניים של הים התיכון. באזורים אלו הצמח יכול לקיים תרדמה בעונה הקרה וצמיחה בקיץ, ובאזורים בהם קיימים גשמי קיץ אין צורך להשקותו. האספרג אינו רגיש לרסס מי הים, ולכן ניתן לגדלו סמוך לחופים באזורים שאינם חשופים לרוחות (דה- מלאך 1976, 338), במישורי החקלאות הנרחבים של אדמות סחף סביב העיירה ארגוס הקרובה לים, גדלים גם כיום גידולים ים תיכוניים מובהקים (איור 42).

איור 39: אגודת אספרג, פסיפס מוילה 'תור מרנקיה' (Villa Tor Marancia, איטליה, מוזיאון הוטיקן
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Still_life_Tor_Marancia.jpg
 (30.12.2012, cia_Vatican.jpg)

³⁸ מס' 8710 במוזיאון נאפולי לארכיאולוגיה.

איור 41: אגודה של אספרגוס, מסגרת שטיח סצנות הצייד, ווילה של הבזיר, תחילת מאה שישית, Villa of the Falconer, ארגוס, פלופונס, יוון (צילום 2012)

איור 40: אגודה של אספרגוס, מסגרת שטיח פסיפס העונות, סוף מאה חמישית, Hagios Taxiarchis, ארגוס, פלופונס, יוון (צילום 2012)

איור 42: מישורי החקלאות סביב העיירה ארגוס, חצי האי הפלופונסי, יוון (צילום 2012)

פסיפסים מארץ ישראל

איור 43: אגודת אספרג, כנסיית קריות (גוברין תשס"ו, תמונה 53)

כאמור לעיל, ברחבי האימפריה הרומית האספרג לא היה נפוץ מאוד, וכנראה שהוא הגיע לארץ ישראל רק מאוחר יותר, בתקופה הביזנטית, בעת בה הוא נפוץ יותר ברחבי האימפריה בכלל, וגם אז, גידולו היה יקר מציאות ונדיר. רק פעם אחת בלבד מעוטר האספרג בפסיפסי ארץ ישראל. במדליונים של קוציץ המקיפים את השטיח של האולם המרכזי של כנסיית קריות,

מאוכלסות אגודות של אספרג קשורות בחוט. גבעולי האספרג מעוצבים באמצעות מסגרת של אבנים שחורות ותוך הגבעול באבנים ירקרקות, החוט עשוי באבנים חומות המדמה חומר צמחי מיובש אשר שימש לייצירת חוטים וחבלים (איור 43). אין זה הפרט היחיד המציין את ייחודיותו של פסיפס כנסיית קריות מבין רצפות התקופה בארץ ישראל, פסיפס זה מתייחד גם בתיאור יחידי של ארבעה דלועיים

בפסיפס יחיד (מלון עגול, פקוס, אבטיח ולופה), ואין למגוון הזה מקבילה בשום פסיפס או ציור קיר ידועים אחרים, גם לא מחוץ לארץ ישראל, ועיצובי כל הדגמים שבו מקוריים. בפסיפס קריות מעוצב גם קנרס שתיאורו נדיר מאוד בארץ ישראל, ומשקלול הנתונים הטכניים של ממצאיי הכנסייה וסביבתה, ניתן גם להסיק על עושרם הכלכלי של תושבי קריות,³⁹ אשר איפשר לאוכלוסיה המקומית להתהדר בחקלאות מודרנית עשירת ענפים.

סיכום הופעות האספרג בפסיפסי ארץ ישראל

האספרג היה גידול חדש ומאוד יוקרתי באזור הלבנט, טרם נהגו לגדלו ולאייירו בפסיפסי האזור, והוא מעוטר רק פעם אחת בישראל, בכנסיית קריות. זהו גידול רגיש מאוד ובישראל קשה מאוד להגיע לתנאים נוחים (השקייה מרובה, קרקע קלה ומנוקזת, היעדר שמש ישירה) לגידול נרחב שלו.

³⁹ וראו בהרחבה בפרק "מבנים מן המגזר הנוצרי" בנספח הקורפוס.

פרק ו'- אפרסק

האפרסק (איור 44), *Persica vulgaris* Miller [= *Amygdalus persica* L., *Prunus persica* (L.) Barsch.], נמנה עם משפחת הוורדיים Rosaceae. האפרסק גדל בר בהרים של צפון סין ומזרח טיבט, ויש עדויות לביתו שם כבר לפני כ-4,000 שנה. האפרסק הגיע דרך אירן (ומכאן מוצא שמו, פרסי – *Persica*) או ארמניה ליוון וקיימות עדויות ארכיאולוגיות למציאותו בהריון (Heraion) בסאמוס שביוון כבר במאה השביעית לפסה"נ, והוא חדר למזרח הקרוב ולמזרח התיכון כגידול תרבותי. האפרסק היה מוכר ליוונים כנראה בעיקר כתוצאה מכיבושי אלכסנדר הגדול (Dalby 2003, 252) והחל מתקופה זו הוא מוזכר בספרות הקדומה. העץ תורבת על ידי הרומאים החל מהמאה הראשונה וגלעינים מהתקופה הרומית נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות באתרים מסביבות הים התיכון ובעין בוקק שבארץ ישראל. קיים ממצא רב של אפרסקים מיובשים ששומרו באמפורות וגלעיני אפרסק מרחבי העולם הרומי (איור 45) (קובץ 1976, 304; ליפשיץ וביגר 1998, 138-139; אלון Hyams 1971, 26-27; Zohary et al. 2012, 144-145, 172; Stefani 2010, 110-109, 1990). (31)

איור 45: גלעין אפרסק שנמצא במטבח בית מפומפיי, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה (צילום 2011)

איור 44: אפרסק (צילום 2012)

האפרסק איננו מוזכר בתנ"ך, אך הוא מוזכר בשמו 'פרסק', פעמים רבות במקורות חז"ל, ומשתמע מכך שהעץ היה מצוי בין הגידולים של ארץ ישראל בתקופה הרומית והביזנטית, למשל, הזכירוהו בתלמוד בנוגע להלכות כלאיים⁴⁰, הרכבה⁴¹ ועצי אפרסק אשר שימשו להדליית גפנים⁴² (Low 160-161, III, 1967; פליקס 1967, 103-101; פליקס 1994, 232-229).

ספרות יוונית ורומית⁴³

קולומלה הזכיר את האפרסק בנוגע לפעולת ההרכבה (Columella XI, 2, 462). פליניוס מנה את האפרסק בין הפירות האקזוטיים, שהוטמעו באיטליה, אך מקורם מחוצה לה (Plinius XII, 7).

⁴⁰ "התפוח והחזר והפרסקין והשקדין השיזפין והרימין אף על פי שדומין זה לזה כלאי' זה בזה" (ירו' כלאיים, פ"א, ה"ד, ב', ע"א).

⁴¹ "תני גוי שהרכיב אגוז על גבי פרסק אע"פ שאין ישראל רשאי לעשות כן נוטל ממנו ייחור והולך ונוטע במקום אחר" (ירו' כלאיים, פ"א, ה"ד, ב', ע"ב).

⁴² "מעשה באחד שאמר לחבירו דלית שעל גבי פרסק זה אני מוכר לך ונעקר הפרסק ובא מעשה לפני רבי חייא ואמר חייב אתה להעמיד לו פרסק כל זמן שהדלית קיימא" (בבלי בבא מציעא, קט"ז, ב').

⁴³ אפרסק ביוונית- *melon Persikon*, בלטינית- *malum Persicum* (Dalby 2003, 252).

פליניוס כינה את האפרסק "תפוח פרסי" (*Persian apple*), והוכיח שאינו גדל ביוון ולא באסיה הקטנה, ומוצאו מדרום איראן (*Persis*), כתב שהאפרסק הגיע, בקשיים לא מועטים, ממצרים לאיטליה רק שנים מעטות לפני זמן כתיבתו (תחילה-אמצע של המאה הראשונה), בליבו גלעין קשה, מחירו גבוה לעומת פירות אחרים למרות שהפרי מתקלקל מהר לאחר הקטיף (*Plinius XV, 11*). גלנוס מנה את המשמש והאפרסק כחומרים לחים, חסרי ביטוי, חסרי טעם וריח, העוברים בקיבה בקלות (*Galenus p. 34, 466*). דיוסקורידס כתב שתפוח האפרסק (*persica mela*) טוב למעיים בהיותו בשל, וגורם לעצירות בהיותו בוסר או מיובש (*Dioscoride I, p. 164-166*). פלדיוס מנה ארבעה זנים של אפרסק, ייעץ לזרוע את זרע האפרסק עם החוד כלפי מטה, באדמה קלה, ורק בעונות חמות ובמרחק בין העצים, המליץ לגזום בסתיו רק ענפים יבשים, כתב שהרכבת האפרסק יכולה להיעשות על עצמו, על שזיף או שקד, והורה לייבש אפרסקים לשם שימורם (*Palladius XII, p. 304-307*).

אומנות חוץ

צורתו הייחודית של האפרסק כעין לב וצבעיו האדומים-כתומים ומראה גלעין הפרי מסגירים את הפעמים הבודדות בו הוא מוצג באומנות שמחוץ לארץ ישראל. בציורי קיר מפומפיי ואזור הוונזוב, נראים כמה תיאורים של אפרסקים המונחים על מדפים במטבח, ובאחד האפרסקים נעשה חתך 'חלון' אשר ממנו נראה פנים הפרי והגלעין, וייתכן שאיור זה מרמז על שימוש בגלעין למאכל או משמש כמסייע לזיהוי הפרי (איור 46). בפסיפס האנשת גאיה מדפני, אנטיוכיה, המתוארך למאה החמישית, מתוארים שלושה אפרסקים המונחים על עלה רחב דמוי-לב (איור 47). עץ עמוס אפרסקים מעוטר בפסיפס הקריפטה של אליאנוס הקדוש ממידבא, המתוארך לשנת 595/96 (*Piccirillo 1993, 126*) (איור 48). עץ אפרסקים מעוצב על גבי פסיפס כנסיית המרטיר תיאודור, מהקריפטה של הבפטיסטריום, ממידבא, המתוארך לשנת 562 (*Piccirillo 1993, 104*) (איור 49).

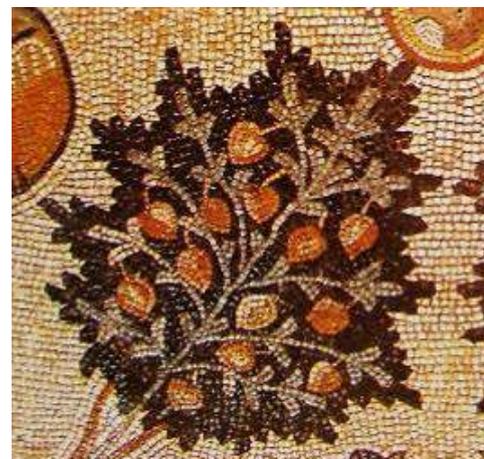
איור 47: פסיפס האנשת גאיה, אנטיוכיה, מוזיאון אנטקיה
מס' 870 (צילום 2010)

איור 46: פומפיי, מוזיאון נאפולי לארכיאולוגיה
מס' 8645 (צילום 2011)

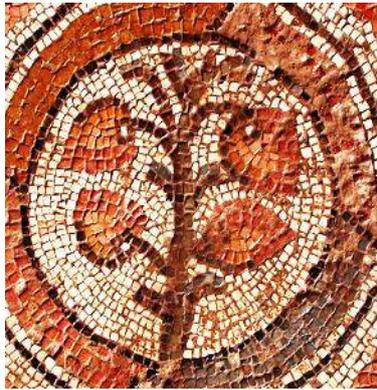
איור 49: עץ אפרסק, כנסיית
המרטיר תיאודור, מידבא
(Piccirillo 1993, 104)

איור 48: עץ אפרסק, הקריפטה של אליאנוס
הקדוש, מידבא (Piccirillo 1993, 126, Fig. 137)

פסיפסים מארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל מוצגים תיאורים מגוונים ומקוריים של אפרסקים, המעידים על חביבותו של הפרי על האוכלוסייה. שכיחות האפרסק בפסיפסי ארץ ישראל מעידה על כך שהחקלאים בתקופה הביזנטית כבר הצליחו להביא את הפרי לרמה ראויה של מתיקות, יתרה על טעמו התפל שהיה מוכר בתקופה הרומית שקדמה לה. אפרסקים תוארו כשהם במצבם הטבעי על העץ הפרי ריאליסטי למדי (איור 50). פירות סכמתיים על העץ (איור 51). פירות מסוגננים על שיח (איור 52). הם הוצגו מחוברים לעוקץ ומוצגים בודדים בתוך מדליון קוציץ (איור 53) או בודדים מדליון גיאומטרי (איור 54). מוצגים ללא עוקץ בקבוצות במדליון גיאומטרי (איור 55). מוצגים ללא העוקץ, צורתם מעוגלת יותר והם מונחים במדליון מעוגל כבתוך צלחת (איור 56). מוצגים ללא עוקץ להגשה על מצע של עלה דמוי לב (איור 57), מוצגים בקבוצות קטנות במדליון עלי קוציץ (איור 58). מוגשים לראווה ולמנחה בתוך סל עם פירות נוספים (איור 59, איור 60, איור 61). בעיטור יוצא מן הכלל ביופיו ובדיוקו, מעוטרים הפירות על ענף העץ (איור 62).

איור 52: שיח נושא אפרסקים, כנסיית חורבת חני (Dahari & Zelinger, Not yet published)

איור 51: אפרסקים על העץ, כנסיית בית-לחם הגלילית (צילום 2011)

איור 50: אפרסקים על העץ, ארמון פסיפס הציפורים, קיסריה (צילום 2010)

איור 55: אפרסקים במדליון גיאומטרי, כנסיית המרטיר, בית שאן (באדיבות רשות העתיקות, חפירות בית שאן, בהנהלת רחל בר-נתן וגבי מזור)

איור 54: אפרסק במדליון גיאומטרי, כנסייה מערבית, ממשית (צילום 2013)

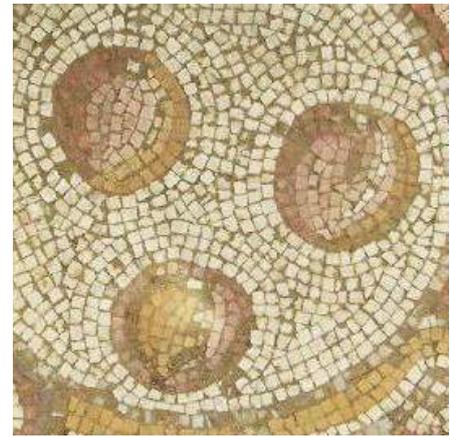
איור 53: אפרסק במדליון קוציץ, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 37)

איור 58: אפרסקים במדליון קוציץ, קפלת אורפאוס, ירושלים, מוזיאון איסטנבול לארכיאולוגיה, מס' 1306 (צילום 2011)

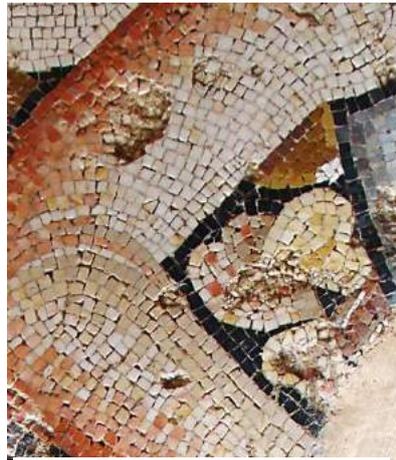
איור 57: אפרסקים על עלה דמוי-לב, כנסיית כורסי (צילום 2010)

איור 56: אפרסקים במדליון גיאומטרי, דומינוס פלוויט, ירושלים (צילום 2011)

איור 61: אפרסק מוצג בסל, כנסיית מדרס (צילום 2011)

איור 60: אפרסק בסל שמתחת לזרוע דמות מצרים, בית חג הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 59: אפרסק מוצג בקרן שפע, בית חג-הנילוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 63: ניקוד אדמדם על קליפת האפרסק <http://italianhandful.wordpress.com/2009/08/18/peaches-monet-> (5.9.2012 chagall-and-the-air-show/)

איור 62: אפרסק, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

מעניין במיוחד הוא התיאור החוזר של נקודות אדמדמות על פני האפרסקים, למשל, בכנסיית המולד, כורסי, בית חג הנילוס ובית כנסת ציפורי, המתאר כנראה את מקומות המציצה של כנימות המגן, פרלטוריה *Parlatoria oleae*. כנימת הפרלטוריה מוצצת את מוהל התא ומותירה כתמים אדומים על קליפת הפרי ולפעמים גם שקעים קטנים. הכנימה תוקפת את עצי השזיף, זית, אגס, תפוח, אפרסק ומשמש (Biche & Sellami 2011, 52;). http://www.shouragroup.com/i_Pearch_e.htm, תאריך גישה 21.3.12). תיאורים של סימני המציצה של הכנימה על האפרסקים שבפסיפסים, מחזקים את התבונה שיוצרי הפסיפסים התבוננו בטבע ותיארוו בדייקנות, ככל שכישוריהם והתקציב למימון המלאכה עמדו להם.

סיכום הופעות אפרסק בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 22 הפסיפסים בהם מופיע אפרסק:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר				
1	יהודי	גליל	5	3	בית כנסת	ציפורי				
2			6	2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס				
3			3	3	בית כנסת	בית אלפא				
4			5,6	2	בית כנסת	בית ירח				
5		יהודה	4	2	בית כנסת	אשתמוע				
6	לא ידוע	נגב וחוף דרומי	5	3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס חג הנילוס				
7			5	2	וילה/אחר	ארז				
8			5,6	2	וילה/אחר	יבנה ים, וילה				
9	נוצרי	גליל	6	2	כנסייה	בית לחם הגלילית				
10						כורסי				
11			ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר				
12			6	2	חדר בקפלה	שדה נחום				
13	יהודה		5	3	כנסייה	בית לחם, כנסיית המולד				
14						קפלה	ירושלים, אורפאוס, מוסררה			
15						6	1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה	
16						3	3	כנסייה	מדרס	
17						7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט	
18						נגב וחוף דרומי	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
19										6
20		שרון	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים				
21	שומרוני	גליל	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא (טקסטיל)				
22						שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה

ב. שכיחות אפרסק לפי מגזר (איור 64)

אפרסק מעוטר בחמישה פסיפסים יהודיים שהם 28% מכלל הפסיפסים היהודיים, ומעוטר ב-12 פסיפסים נוצריים שהם 13% מכלל הפסיפסים הנוצריים.

ג. שכיחות אפרסק לפי אזור (איור 65)

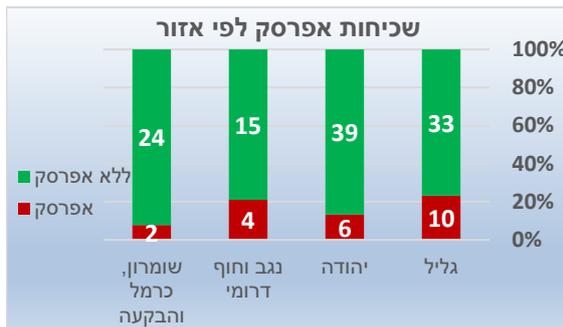
האפרסק מופיע ב- 23% מפסיפסי הגליל, ב- 21% מפסיפסי הנגב. ביהודה ובשומרון האפרסק שכיח רק כמחצית מכך 8%-13%.

שכיחות אפרסק לפי איכות הפסיפס (איור 66)

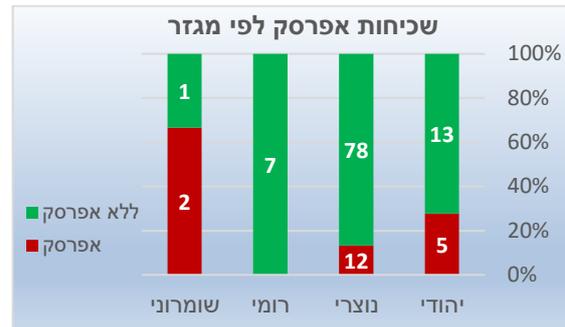
מרבית ההופעות של האפרסק מבוטאות בפסיפסים מאיכות 2 ו-3, אשר בהם מניין המינים גדול מהפסיפסים מאיכות 1.⁴⁴

ד. שכיחות אפרסק לפי תיארוך (איור 67)

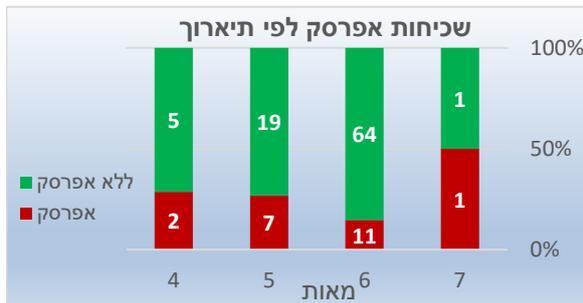
האפרסק מעוטר בין המאות הרביעית והשביעית. שכיחותו של האפרסק במאות הרביעית והחמישית מגיעות ל-25% מכלל הפסיפסים. במאה השישית האפרסק שכיח במחצית מכך, רק ב-13% מכלל הפסיפסים, וייתכן שעקב העלייה הדרמטית במגוון הגידולים הרב המאפיין את פסיפסי המאה השישית, חלקו היחסי של האפרסק ירד.⁴⁵

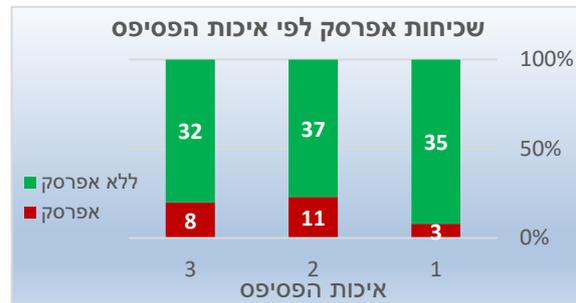
איור 65: שכיחות אפרסק לפי אזור

איור 64: שכיחות אפרסק לפי מגזר

איור 67: שכיחות אפרסק לפי תיארוך

איור 66: שכיחות אפרסק לפי איכות הפסיפס

⁴⁴ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

⁴⁵ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק ז'- אתרוג

האתרוג, *Citrus medica* (איור 68), שייך לעצים מקבוצת ההדרים הנמנים עם משפחת הפיגמיים Ruteceae תת-משפחת Aurantiodeae. לדעת רוב החוקרים מיני ההדר מקורם בדרום-מזרח אסיה, צפון-מערב הודו, דרום סין. האתרוג הוא הראשון מבין מיני ההדר שהגיעו למערב יבשת אסיה, ממזרח אסיה או מהודו, דרך פרס. יש הסוברים שמקורו בחצי האי ערב והוא פרי ההדר הראשון שהגיע לאירופה, ולפני שידעו לגדלו באירופה היו מייבאים הפירות. לאחר הפצתו וגידולו ביוון, איטליה וסביב אגן הים התיכון, העץ נעשה לאחד מהמינים החשובים באזורים אלו. שמו המדעי מעיד עליו שהגיע מארץ מדי, וכנראה שהוא הובא לישראל בידי שבי ציון מבבל במאות חמישית-שישית לפסה"נ, ומאז הוא מזוהה עם "פרי עץ הדר"⁴⁶, כאחד מארבעת המינים שמצווה ליטול אותם בחג הסוכות. אבקה של אתרוג זוהתה בחפירות רמת רחל בגנים בוטניים שטופחו באתר בין המאות הרביעית והשביעית לפסה"נ (Langgut et al. 2013). יש הסוברים שהאתרוג הגיע לארצות המזרח התיכון לפני יותר מ-3,000 שנה (חומסקי 1984, 42).⁴⁷ לדעת פליקס, שימושו אצל היהודים לצורך מצווה החל מהתקופה הרומית הביא לתפוצתו בארץ (פליקס 1994, 160). במאה החמישית האתרוג כבר היה נפוץ עד ספרד במערב (ראביד 1976, 131; פליקס 1984, 218; ליפשיץ וביגר 1998, 137-136; אלון 1990, 127-128; Nicolosi 2007, 19-21; Dalby 2003, 88; Hume 1957, 96; Zohary et al. 2012, 146-147).

איור 68: אתרוגים, מושב נחלים (צילום 2005)

האתרוג מוזכר בתלמוד גם כ- תרונגיא, אתרוגא, אתרונגא⁴⁸, שמקורו בפרסית או בסנסקריטית: 'תורונג' (פליקס 1994, 151-152). שמות אלו מעידים על מקום מוצאו הקדום. האתרוג מוזכר בדברי חז"ל בנושאים הלכתיים ומסחריים הקשורים בו: בנוגע לזיהוי פרי 'עץ הדר' כאתרוג והלכות נטילת

⁴⁶ "ולקחתם לכם ביום הראשון, פרי עץ הדר כפת תמרים, וענף עץ-עבת, וערבי-נחל; ושמתם, לפני יהוה אלהיכם--שבעת ימים" (ויקרא כ"ג, מ').

⁴⁷ זרעי אתרוג משנת 1,200 לפסה"נ נמצאו בקפריסין, אך אין עדיין תיארוך מוחלט, משום שטרם נערכו להם בדיקות פחמן 14 לאישוש גילם המשוער (Zohary et al. 2012, 146).

⁴⁸ "כהדא תרונגיא הוין מצפצפין תמן והוה רב נחמן בר יעקב יהב אתרוגא מתנה לבריה" (ירו' סוכה, פ"ג, ה"י, ט"ז, ע"ב); "אמר שמואל כל האומר אתרונגא אמר ליה הכי אמר שמואל כל האומר אתרונגא תילתא ברמות רוחא או אתרוג כדקריוה רבנן או אתרוגא דאמרי אינשי" (בבלי נשים, קידושין, ע', א').

ארבעת המינים,⁴⁹ לגבי זיהויו ומקור שמו,⁵⁰ לגבי רכישתו ומחירו הנמוך בשוק,⁵¹ הימצאותו ברשות ילדים בחג הסוכות בזמן שבית המקדש היה קיים,⁵² החוגגים בבית המקדש השליכו אתרוגיהם על מי שנסך מים על רגליו, כנראה מפני שמחירו היה הזול והיה מצוי ביותר בידיהם.⁵³ יותר מאוחר, לאחר חורבן הבית השני, היו כנראה מעט גידולי אתרוגים, והיו החכמים מעבירים זה אל זה אתרוגים.⁵⁴ מדברי רב הונא ניתן ללמוד שמחירם האמיר לכדי מחיר של שלוש סעודות,⁵⁵ וקיסריה מוזכרת כמקור לגידול אתרוגים.⁵⁶

אתרוג בעל 'מותן' נראה פעמים רבות בעיטורי התקופה, ופליקס טען שההסבר ליצירת ה'מותן' יתכן ומצוי בדברי הגמרא על אתרוגים הגדלים ב'דפוס'⁵⁷ או עקב שינויים פיזיולוגיים בעת ההפריה או עקב השפעה ויראלית (פליקס 1994, 152-153). אולם מפני שחכמים פסלו אתרוג העשוי בדפוס, והעיטורים, מן הסתם, משבחים האתרוגים היפים והכשרים ביותר (לפחות בפסיפסי בתי הכנסת), אין סביר הדבר שהדפוס הפסול הוא זה שגרם להם להיראות בעלי 'מותן'. בנוסף, אין עדויות בציורי הקיר ולא בפסיפסים לשימוש בדפוסים ליצירת המותניים, ומותר לשער שהיו בידיהם זנים אשר יצרו את המותניים או שהיו בידיהם שיטות גידול אשר יצרו לאתרוג צורה נאה זו, וייתכן שבזמנם דווקא אתרוגים אלו היו חביבים יותר. גם כיום גדלים ספונטנית על העצים, באחוזים נמוכים, 1-2% מכלל האתרוגים על העצים, מסיבה שאיננה ידועה למגדלים, אתרוגים בעלי 'מותן',⁵⁸ (איור 69) ויהודים מקהילות מרוקו מעדיפים אותם דווקא (שדיאור 2012).

⁴⁹ "כשם שלולב אחד ואתרוג אחד כך הדס אחד וערבה אחת" (בבלי סוכה, ל"ד, ב'); "עץ שפריו הדר ועצו הדר אי זה זה זה אתרוג" (ירושלמי סוכה, פ"ג, ה"ה, י"ד, ב').

⁵⁰ "רבי אומר: אל תקרי הדר אלא הדיר מה דיר זה יש בו גדולים וקטנים תמימים ובעלי מומין... עד שבאין קטנים עדיין גדולים קיימים. רבי אבהו אמר: אל תקרי הדר אלא דבר שדר באילנו משנה לשנה. בן עזאי אומר: אל תקרי הדר אלא הדר, שכן בלשון יוני קורין למים הדר; ואיזו היא שגדל על כל מים? - הוי אומר זה אתרוג" (בבלי סוכה, פ"ג, ל"ה, א').
⁵¹ פרוטה לאתרוג קטן ורע, שתי פרוטות לאתרוג גדול ויפה: "נתן לו שתי פרוטות ואמר לו לך והבא לי אתרוג והלך והביא לו באחת אתרוג ובאחת רימון שניהם מעלו רבי יהודה אומר בעה"ב לא מעל שהוא אומר לו אתרוג גדול הייתי מבקש והבאת לי קטן ורע" (בבלי מעילה, פ"ו, כ"א, א').

⁵² "מיד תינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן" (ירושלמי סוכה, פ"ד, ה"ד, י"ט, ע"א).

⁵³ "שפעם אחת ניסך על רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהם" (ירושלמי סוכה, פ"ד, ה"ו, כ', ע"א).

⁵⁴ "אמר רבן שמעון בן גמליאל מעשה ששלח לו ר' יוסי ברבי אתרוג גדול מציפורי ואמר זה בא בידי מקסרי ולמדתי ממנו שלשה דברים אחד שהיה ודאי ושהיה טמא ושלא היה בידו אלא זה בלבד שאילו היה בידו אחר היה מעשר ממנו עליו" (תוספתא דמאי, פ"ג, י"ז).

⁵⁵ "מבליע ליה דמי אתרוג בלולב וליתיב ליה בהדיא לפי שאין מוסרין דמי פירות שביעית לעם הארץ דתניא אין מוסרין דמי פירות שביעית לעם הארץ יותר ממזון שלש סעודות" (בבלי סוכה, פ"ג, ל"ט, א').

⁵⁶ "ואתרוגי קיסרי הרי אלו בחזקת [טהרה]" (תוספתא מכשירין, פ"ג, ה').

⁵⁷ "גדלו בדפוס ועשאו כמין בריה אחרת פסול" (בבלי סוכה, פ"ג, ל"ו, א').

⁵⁸ הידועים בשם: 'גרטל'.

איור 69: אתרוג בעל 'מותן', מושב נחלים (צילום 2005)

ספרות יוונית ורומית

תאופרסטוס היה הראשון מבין הסופרים היווניים שהזכיר את המעלות הרפואיות של האתרוג ולימד דרכים לגידולו (Theophrastus IV, iv, 1-2). ווירגיליוס היה ראשון מבין הסופרים הרומיים שתיאר את עליו הדומים לעלי הער האציל, ואת ריחו הנישא באוויר ואת תכונותיו הרפואיות (Vergilius II,) (p. 312). פליניוס⁵⁹ היה הראשון שכינה האתרוג בשם *Citron*, ובשמות נוספים: *Assyrian*, *Median apple*. פליניוס כתב שעליו מזכירים את עלי הקטלב (*Arbutus andrachne L.*) וביניהם קוצים קצרים, כתב שהאתרוג בעל ערך רפואי רב ומשמש כאנטידוט נגד רעלים. פליניוס הוסיף שהפרי איננו נאכל, אבל יש הן לפרי והן לעלים ריח חזק יוצא מן הכלל, החודר לבגדים ודוחה מעליהם חרקים מזיקים. לעץ פירות לכל אורך השנה, המצויים בשלבים שונים של הבשלה, בעוד אחדים נושרים ממנו, האחרים מנצים או מבשילים.⁶⁰ הוא ציין שנעשו ניסיונות לאקלם את העץ בארצות שונות, לשם כך היו מייבאים את השתילים בעציצים מנוקבים על מנת ליצור אוורור לשורשים, ולמרות זאת, העצים גדלו רק במדי ובפרס. לדבריו, מבין שאר העצים מפרס, אין עץ נוסף המשובח והמומלץ מאוד ליבוא (Plinius XII, 7). גלנוס כתב שהאתרוג מורכב משלושה חלקים: הפנימי חמוץ, חוצה לו חלק בשרני וחוצה לו קליפה ריחנית הקשה לעיכול כשנאכלת בכמות גדולה, אך בכמות קטנה טובה לעיכול, הקליפה הבשרנית האמצעית קשה לעיכול ולכן נאכלת עם חומץ או ציר דגים (Galenus XXXVII, 618). דיוסקורידס הוסיף מידע על צורת הפרי המוארך והמקומט, צבעו הזהוב, וצורת הזרע הדומה לאגס (Dioscorides 1-166, p. 169).

אומנות יהודית של תקופת הבית השני בארץ ישראל

האתרוג מופיע באומנות יהודית של תקופת בית שני בגילופי אבן, פניו חרוצים, אך מותניו אינן מוצרות. למשל, על מכסה ארון קבורה מאבן מקברי המלכים מהמאה הראשונה (איור 70), על גמלון חזית מערת יהושפט מהמאה הראשונה (Vincent & Steve 1954, Pl. LXXVI), ועל מטבע השנה

⁵⁹ חזר במידה מרובה אחרי דבריו של תאופרסטוס, שחי כ-400 שנה לפניו (Plinius, IV, iv, 1-2).
⁶⁰ תיאור דומה נמצא בחז"ל, ראה הערת השוליים הבאה.

הרביעית למלחמת היהודים ברומאים מעוטר אתרוג שקליפתו מחוספסת וצורתו ללא הצרה במותניים (משורר 1997, 220; לוח 63, 213, 213א).

אתרוגים צרי מותניים מעוצבים רק לאחר חורבן הבית השני על מטבעות יהודיים, שם הם נראים בשילוב עם ארבעת המינים, למשל, סלע בר כוכבא מן השנה הראשונה למלחמה (איור 71) וסלע מן השנה השנייה למלחמה (איור 72).

איור 72: אתרוג על סלע מן השנה השנייה למלחמה (משורר 1997, 223; לוח 65, 229-230)

איור 71: אתרוג על סלע בר כוכבא מן השנה הראשונה למלחמה (משורר 1997, 221; לוח 64, 218, 218א)

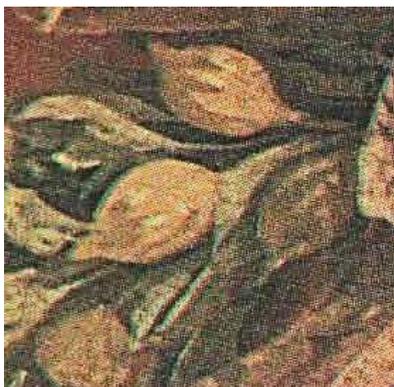

איור 70: אתרוג על מכסה ארון קבורה מאבן, קברי המלכים (Vincent & Steve 1954, Pl. XCIII 1).

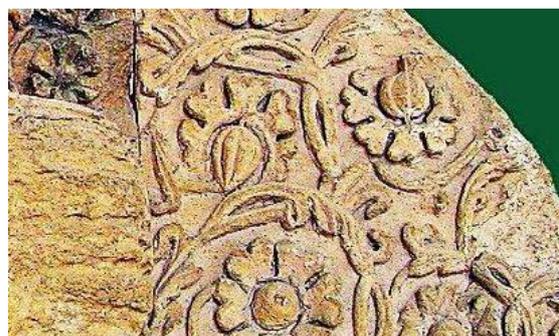
אומנות חוץ

אתרוגים מפוספסים נראים, למשל, בגילוף אבן מחזית מקדש אטרגטיס, חורבת תנור בעבר הירדן המזרחי, המתוארך לכל המאוחר לתחילת המאה הראשונה (איור 73) (Glueck 1937, 374) וגם בציורי קיר מפומפיי (איור 74). ייתכן שהעיצים הנקובים שנמצאו בפומפיי שימשו לריבוי האתרוג והלימון בעצצים במשתלות, טרם נטיעתם בבוסתן (Jashemski 1979, 240) לפי הוראותיו של פליניוס. בפסיפס מפומפיי מתואר אתרוג שפניו מגובששות, המונח בתוך סלילה עם פירות נוספים (איור 75). באומנות של התקופה הרומית הקדומה לא מתוארים אתרוגים בעלי 'מותן', ואפשר שזני האתרוגים המתורבתים הראשונים לא פיתחו מותניים צרים, או שהיו נדירים מאוד, או שהם היו חביבים פחות על הקהל ועל האמנים.

מאוחר יותר, כבר נראים באומנות אתרוגים עם מותניים צרים, למשל, בפסיפס מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה השלישית, מאוכלסים אתרוגים במדליון גיאומטרי בין שאר מוטיבים של שלל ההיצע ממנחות מנהג ה'קסניה' (איור 76), ואתרוג שמותניו צרות מאויר במסגרת של מדליוני קוציץ בפסיפס מ"הווילה של הבֶּזֶר" מארגוס, יוון, המתוארך למחצית הראשונה של המאה השישית (איור 77).

איור 74: אתרוג מפוספס על גירלנדה, ציור-קיר, פומפיי (Jashemski 1979, 270) (Fig. 420)

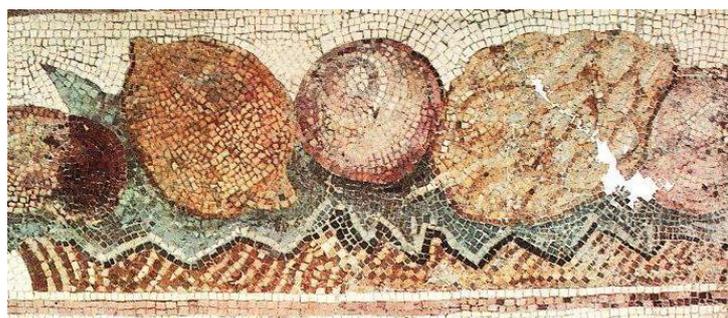
איור 73: אתרוג מפוספס, מקדש אטרגטיס, חורבת

תנור, עבר הירדן

<http://www.flickr.com/photos/28433765@N07/7096624695/sizes/2.6.2012, h/in/photostream>

איור 76: אתרוגים, אל-ג'ים, מוזיאון בארדו, טוניסיה (Yacoub 2005, 33)

איור 75: אתרוג בסלסילה, פומפיי (Jashemski 1979, 281 Fig. 419)

איור 77: אתרוג גדול במרכז מדליון קוציץ, ארגוס, ווילה של הבזיר, תחילת מאה שיטת, Villa of the Falconer, ארגוס, פלופנוס, יוון (צילום 2012)

פסיפסים מארץ ישראל

מרבית התיאורים הינם של אתרוגים בעלי מותניים צרים והם משולבים בין תיאורים של עצים נוספים הנושאים פירות (איור 78). לפעמים האתרוג מתואר בודד בהקשר עיטורי וממלא חלל או למטרות ראוה במדליון גיאומטרי (איור 80), במדליון קוציץ (איור 79) או בזוגות (איור 81). האתרוג לעיתים משולב בקערה עם פירות נוספים, כנראה בהקשר למזון המוגש לאורחים כמנהג ה'קסניה' (איור 82). אתרוג מיוחד בעיצובו הריאליסטי מעוטר על רצפתה של כנסיית בית לוויה, האתרוג חצוי ונראים בו גרעיניו, הנתונים בתוך הפרי, ומאורגנים בחוסר סדר אופייני, כנראה בהקשר לייצור מקומי של זרעים איכותיים לריבוי העץ (איור 83). לפעמים האתרוג מקושר לפעולת הקטיפה כשלידו מעוצב מגדל יד (איור 84). באומנות בתי הכנסת היהודיים והשומרונים מעוצב האתרוג פעמים רבות בפנל ארון

פרק ז' - אתרוג

הקודש, בצמוד למוטיבים יהודיים פולחניים, כמו, מנורה, מחתה ואגודת הלולב, במקרים אלו האתרוג מתואר בהקשר לתפקידו בארבעת המינים הניטלים בחג הסוכות (איור 85, איור 86). ייתכן שהכלי הממוזלג מימין למנורה מציפורי שימש לקטיף זהיר של האתרוגים. כלי זה דומה מאוד לכלי מעונת הקיץ, אשר שימש לקטיף הפקוסים.

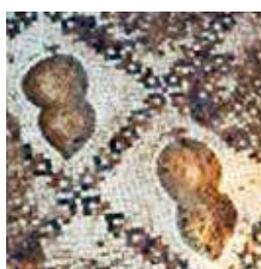
אתרוגים ללא הצרה במותניים ושצורתם אובלית, מעוטרים לעיתים יותר רחוקות, והם משולבים על עץ פרי (איור 87), מאוכלסים במדליון גיאומטרי (איור 88) ופעם אחת מעוצבים כאיור על חזית אמפורה (איור 89).

איור 82: קערת פירות, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 81: אתרוגים, כנסיית המרטיר, בית שאן (רשות העתיקות)

איור 80: אתרוג, כנסיית אבו חוף (אר"ע באיכת אבו חדבה, 1980)

איור 78: אתרוג, ארמון פסיפס הציפורים (צילום 2010)

איור 79: אתרוג, כנסיית המולד בית לחם (אר"ע תיקייה מנדטורית, Bethlehem Church of the Nativity, תיק 36)

איור 86: ארבעת המינים, בית כנסת חמת טבריה (צילום 2010)

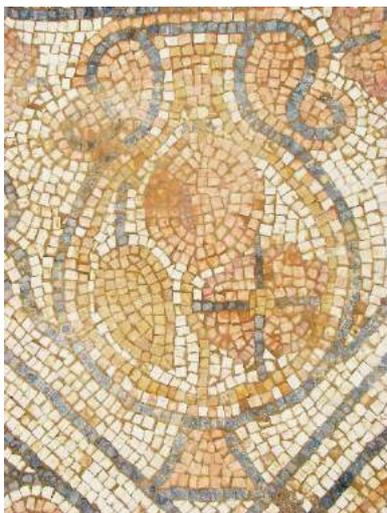
איור 85: המנורה הימנית וארבעת המינים, בית-כנסת ציפורי (צילום 2010)

איור 84: אתרוג ומגל יד, חדר E, מהאט-אל-אורדי, בית-גוברין (אר"ע, תיקייה מנדטורית, Beit Gibrin II, תמונה 26.913, 31)

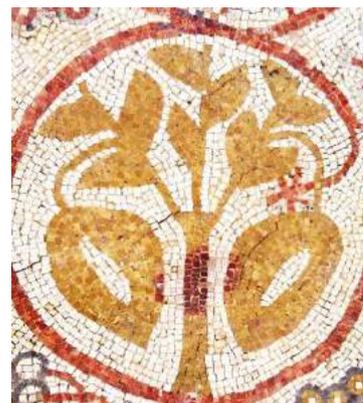
איור 83: אתרוג חצוי, כנסיית בית-לוייה (צילום 2010)

איור 89: אמפורה ועליה מאויירים רימון, אתרוג ופרח, אתר נחל שקמה (בית קמה) (צילום 2013)

איור 88: אתרוגים, קפלה, מצדה (צילום 2012)

איור 87: עץ אתרוג, דיר קלעה (צילום 2012)

סיכום הופעות אתרוג בפסיפסי ארץ ישראל

רשימת 34 הפסיפסים בהם מופיע אתרוג:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר	
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	חמת טבריה	
2			5	3	בית כנסת	ציפורי	
3			6	2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס	
4			3	3	בית כנסת	בית אלפא	
5	יהודה	5	5	1	וילה/אחר	חולדה	
6	נגב	6	6	3	בית כנסת	מעון-נירים	
7	בקעה		4	1	בית כנסת	מעוז חיים	
8			5	1	בית כנסת	עוספיה	
9			6	2	בית כנסת	נערן	
10	לא ידוע	גליל	6	3	וילה/אחר	טבריה, בית מרחץ	
11	נוצרי	גליל	4	2	קפלה	בסול	
12			6	2	כנסייה	כורסי	
13				3		מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
14			ביזנטי	1	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר
15	יהודה		6	2	קפלה	שדה נחום	
16			5	1	כנסייה	בית חני	
17						קפלה	מצדה
18					2	כנסייה	בית גוברין, ממת אל-ארדי
19					3	כנסייה	בית לזיה
20							בית לחם, כנסיית המולד
21						קפלה	ירושלים, אורפאוס, מוסררה
#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר	

22	6	1	כנסייה	חני, חורבת אל-בורג' אל-חנייה
23		3	כנסייה	מדרס
24	7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט
25	5,6	3	כנסייה	קריות
26			קפלה	ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית
27	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
28	6	2	כנסייה	חצור-אשדוד (חורבת בניה)
29		3	וילה/אחר	נחל שקמה (בית קמה)
30	5,6	1	כנסייה	אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית
31	4	2	כנסייה	שקמונה, כנסייה
32	6	2	וילה/אחר	קיסריה, ארמון פסיפס הציפורים
33			כנסייה	דיר קלעה
34	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא (טקסטיל)

שכיחות אתרוג לפי מגזר (איור 90)

האתרוג מופיע ב-50% מן הפסיפסים היהודיים (9 מתוך סך של 18), ב-26% מן הפסיפסים הנוצריים (23 מתוך סך של 89), ב-33% מן הפסיפסים השומרוניים (1 מתוך סך של 3). עובדות אלו מחזקות את הידוע על הקשר ההדוק והייחודי של הקהילה היהודית עם המוטיב בעל הערך הפולחני. ב-80% מן הפסיפסים היהודיים (כולל באתר חולדה שהוא, כנראה, אתר יהודי אך איננו בית כנסת, אלא גת) האתרוג מעוטר בהקשר לארבעת המינים. בניגוד לכך, אתרוג משולב כאלמנט בעל ערך עיטורי וללא הקשר פולחני בשני מבנים יהודיים, בכל המבנים הנוצריים, בוילה אחת, בבית המרחץ אחד ובבית כנסת שומרוני אחד.

שכיחות אתרוג לפי אזור (איור 92)

שכיחות אתרוג עומדת על כ-25% בכל האזורים, עם העדפה קלה לאזור יהודה.

שכיחות אתרוג ללא ביטויי ארבעת המינים לפי אזור (איור 92)

שכיחות אתרוג ללא ההופעות שלו בהקשר לארבעת המינים, מראה שההבדלים בין האזורים אינם משמעותיים במיוחד- ביהודה ובנגב כ-25% מהמינים היו אתרוגים, בשומרון ובגליל 15-20% אתרוגים, בדומה לשכיחות עם האתרוגים בהקשר היהודי הפולחני, דבר היכול ללמד שגם העיטור הפולחני מושפע מהתפוצה החקלאית של המין.

שכיחות אתרוג לפי איכות הפסיפס (איור 93)

איכות הפסיפס כמעט ולא השפיעה על נוכחותו של האתרוג, למעט נטייה קלה ליותר עיטורים באיכות 3, אשר בהם מגוון המינים גדול יותר.⁶¹

שכיחות אתרוג לפי תיארוך (איור 94)

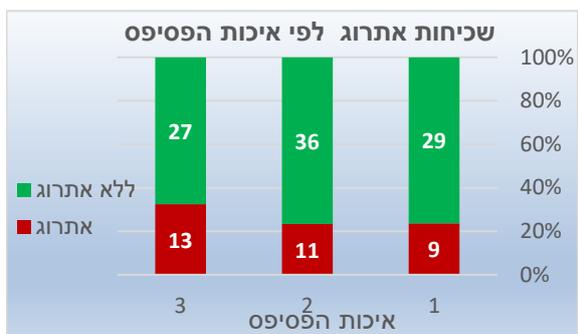
אתרוג מופיע במאות הרביעית עד השביעית. שכיחות האתרוג פוחתת במאות החמישית והשישית, כנראה בגלל ריבוי המינים האחרים שחדרו לרפרטואר העיטורי והיו אטרקטיביים יותר.⁶²

איור 91: שכיחות אתרוג לפי איכות הפסיפס

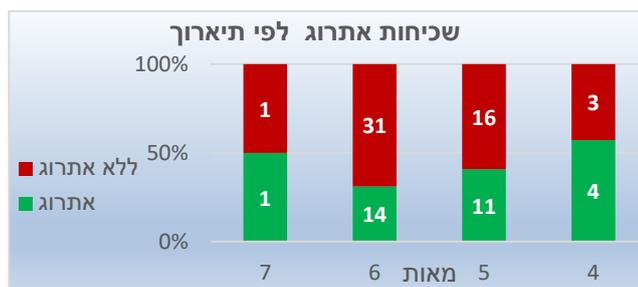
איור 90: שכיחות אתרוג לפי מגזר

איור 93: שכיחות אתרוג לפי איכות הפסיפס

איור 92: שכיחות אתרוגים ללא ארבעת המינים לפי איכות הפסיפס

איור 94: שכיחות אתרוג לפי תיארוך

⁶¹ ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

⁶² ראו בפרק ניתוח סטטיסטי.

פרק ח' - גפן

גידולה של גפן היערות (=גפן היין תת-מין היערות), *Vitis vinifera* L., הנמנית עם משפחת הגפניים, Vitaceae, החל כנראה באסיה הקטנה, באזור שבין הים השחור והים הכספי. המין *Vitis vinifera* הוא היחיד המיוצג במזרח התיכון מן הסוג *Vitis*. מוצא הגפנים המתורבתות כפי הנראה מגפן הבר *V. sylvestris* C.C. Gmelin, שפירותיה קטנים וחמוצים מפירות הגפנים המתורבתות, ומשרע תפוצתה בכל סביבות אגן הים התיכון (להוציא צפון אפריקה ממזרח לקרתגו) וסביבות הים השחור והים הכספי. מחקרים מראים שגם בארץ ישראל מצויה גפן היערות – היא גפן הבר, והיא נמצאה בחפירות בעתלית ים מהתקופה הניאוליתית C, (7,500-8,000 לפסה"נ). תחילת תירבות הגפן להפקת יין החל כנראה 4000 שנים לפסה"נ או אפילו 6000 שנים, ועדויות ארכיאולוגיות לגידול הגפן קיימות החל מתקופת הברונזה הקדומה ואילך. זרעים וענבים שלמים נמצאו בחפירות בבאב-א-דרע מתקופת הברונזה הקדומה. קנקני זכוכית המכילים ענבים נמצאו במספר חנויות בפומפיי, שם הם כנראה נמכרו כצימוקים. ענבים מפוחמים ושלמים נמצאו בחפירות בגנים מפומפיי, שם הם גדלו על פרגולות שהיו מכוסות בגפנים בכל מהלך הקיץ. חרצני ענבים מסופו של מרד בר-כוכב התגלו בחפירות ממערות הרומח ובמערות הר ישי שבמדבר יהודה. כבר בעבר היו ידועים אלפי קלונים של גפנים מתורבתות, השונים בהעדפות אקליומיות, שונים בהתאמה לקרקעות שונות, שונים ביחס לגודלו, טעמו, צבעו ומידת מתיקותו של הענב (<http://flora.org.il/plants/VITSYL>), 23.5.2014; ספרן והוכברג 1976, 172; שמחוני וכסלו 2004, 135-137; כסלו 2009; שמחוני וכסלו 2009, 111-108; Hyams 1971, 14-21; Rottenberg 1998; Zohary & Hopf 1994, 143-146; Unwin; 108 Zohary et al. 2012, 173-174; Stefani 2010, 30; Frankel 1999, 35; (1996, 63-64).

גידול הגפן בארץ ישראל הוא קדום והגפן מוזכרת עם מינים הקרובים לה בחשיבותם, התאנה והזית, מאות פעמים בתנ"ך באמצעות מגוון מושגים: גפן, כרם, ענבים, יין תירוש, שכר, חמר, צימוקים וחומץ, ומונחים מיוחדים מכנים את הגפן, חלקיה, פריה ועבודות הכרם.⁶³ הענבים נצרכו חיים, מיובשים, משומרים ביין ושימשו להפקת תירוש, אך עיקר שימושי הגפן בעת העתיקה היה לשם ייצור היין (פליקס 1984, 192). בדברי חז"ל הגפן מוזכרת פעמים רבות גם בהקשרים חקלאיים ותעשייתיים, כגון: הדליה, נטיעה על מדרגות, הלכות כלאיים, מחיצות בכרמים, עידור וניכוש, הברכה, ייצור יין, בציר, הרכבה, יצירת סוכות, דילול, עידור, השקיה וגיזום.⁶⁴ הגפן היוותה אחד משלושת

⁶³ בהרחבה: פליקס 1968.

⁶⁴ "גפן שנטוע במדרגה נותנין לה עבודתה" (תוספתא כלאיים, פ"ג, ח'); "הראהו גפן שמודלה על מקצת תאנה" (תוספתא כלאיים, פ"ד, ד'); "יש במחיצת הכרם להקל ולהחמיר כיצד מחיצה סמוכה לגפנים" (תוספתא כלאיים, פ"ג, ג'); "לנכש וגמר את שדהו לא יאמר לו בא ועדר שתי גפנים" (תוספתא בבא מציעא, פ"ז, ג'); "ועושין עוגיות לגפנים מזו לזו" (תוספתא שביעית, פ"ג, ד'); "המברך את הגפן בארץ--אם אין עפר על גבה שלושה טפחים לא יביא זרע עליה, אפילו הבריכה בדלעת או בסילון" (משנה כלאיים, פ"ז, א'); "למה היה לוי בן סוסי דומה למלך שהיה לו כרם והיה בו מאה גפנים והיו עושות כל שנה ושנה מאה חביות של יין" (ירושלמי ברכות, דף כ, ב פ"ב, ח'); "היה לו חמש גפנים והוא בוצרן ומכניסן לתוך ביתו" (ירו' פיאה, פ"ג, ט"ו, ע"א), "אין תוחבין זמורה של גפן לתוך האבטיח שתהא זורקת מימיה לתוכן מפני שהוא אילן בירק" (ירו' כלאיים, פ"א, ד, ע"א); "המסכך את גפנו על גבי תבואתו של חבירו" (ירו' כלאיים, פ"ז, לג, ע"א); "המחליק בגפנים שלשה זה בצד זה הא מידל נוטל שנים ומניח א" (ירו' שביעית, פ"ד, י"א, ע"א); "ולא יעדר תחת הגפנים ולא ימלא נקעים מים ולא יעשה עוגיות לגפנים" (בבלי מועד קטן, דף ג, א); "מסתתי אבנים אין בהם משום גזל מפסגי אילנות מפסגי גפנים" (בבלי בבא קמא, דף קי"ט, ב).

הענפים העיקריים במשק החקלאי הטיפוסי ביחד עם הפלחה והזית (דר 1986, 144; Safrai 1994, 104-108; Safrai 2010).

ספרות יוונית ורומית⁶⁵

הגפן מוזכרת פעמים רבות אצל הסופרים היווניים והרומיים, וחשיבותה הרבה ניכרת בספרות העתיקה. הומרוס תיאר את גני הארמון של הפאיאקים ובהם בוסתנים של עצים גבוהים עשירי פירות וביניהם ענבים ותיאר דריכת ענבים ליי (Homerus VII, 107). תאופרסטוס תיאר הצמח ותכונותיו, המליץ על ריבוי מייחורים עקב ריבוי ירוד מזרעים, העביר הוראות לנטיעות והרכבה (Theophrastus I, xii, 1-2; I, xiii, 1-5; II, I, 2-4; II, ii, 2-6)⁶⁶. קאטו הזכיר את הגפן בנוגע לארגון וניהול של חוות ונושאים חקלאיים, תיאר שימוש בעצי ערבה להדליית הגפנים, מסר הוראות לדישון וטיוב האדמה באמצעות זבל, תבן, משקע ענבים, מסר הוראות להרכבת הגפנים והכנת הכנה והרוכב, וניצול הכוספה⁶⁷ ליצירת חומרים הדוחים זחלים (Cato, p. 19, 6, 4; p. 25, 11; p. 45, 95, 95; p. 49, 33, 3; p. 47, 32; p. 59, 40, 1; p. 95, 95). וארו פירט את הזנים הנותנים תנובה גבוהה של יין ואת אופני הדליה, מסר תיאור עונות השנה שבין הסתיו והאביב המתאימות לבציר ונטיעות, העביר הוראות להכנת הכנה בהרכבה ותיאר את אופן בחירת הענבים המתאימים לבציר (Cato I, p. 171, 7; I, p.199, 8; I, p.199, 2; I, p. 259, 34; I, p. 273, 41; I, p. 287, 54). קולומלה ייחד ספרים אחדים לתיאור חשיבות הגפן, תיאורה ועיבודה, הוא ציין שאחד מהגידולים החשובים והעיקריים של החווה הוא הגפן, תיאר זנים שונים של גפנים ונטיעתם בכרמים נפרדים, תיאר שוני בצורת הענב ובצבעו- לבן, צהוב, אדמדם וסגול בוקק (Columella I, 2, p. 41; II, 9, 353-459; IV, 1-33, p. 235-349; III, 1-21, p. 142). קולומלה אף פירט את המלאכות הראויות להיעשות בחודשי השנה השונים: נטיעות בחודש פברואר, במרץ יצירת תמוכות ומוטות וגיזום, באפריל הרכבות, בספטמבר חריש הגפנים, תחילת הבציר יקבע לפי צבעם הכהה של החרצנים המעיד על בשלותם של הענבים, באוקטובר גמר בציר, בנובמבר דישון הכרמים באמצעות לשלשת יונים, שתן אדם או זבל אורגני אחר (Columella XI, 2, 33-101). לצורך הבציר הוא הורה להכין מגלים קטנים חדים, והורה לחבר כבלים אל הסלים, ולהקריב קורבן באדיקות ובטהרה ל'ליבר' ו'ליברה'⁶⁸ (Columella XII, 17-37). קולומלה האריך בהסבר לגבי ריבוי הגפנים ואופן בחירת הגפנים המועדפות לריבוי, באמצעות סימון הגפנים המניבות פרי גדול וטוב, מעקב אחריהן לאחר הנטיעות בהמשך, תיאר את אופן הכנת החוטרים לנטיעה, המרחק הראוי בין הנטיעות, תיאר אדמות שונות ואופן בדיקת התאמתן לגידול ענבים טעימים, הוא תיאר הברכה של ענפים מצמח האם ופיצול צמח האם לכמה צמחי משנה, הוא מנה דרכים חדשות להרכבה, הטובות יותר מהדרכים של החקלאים שקדמו לו, בשיטה זו מכינים רוכב המחודד משני צדדיו, נועצים אותו בכנה ומורחים

⁶⁵ הגפן נקראת ביוונית - *ampelos*, בלטינית - *vitis* (Dalby 2003, 163).

⁶⁶ וכתב על מגוון נושאים חקלאיים שונים נוספים הקשורים בגידול הגפן: II, v, 6-vi, I; II, vii, 2-4; IV, iii; IV, xiv, 7-8; IV, xiv, 9-10; V, iii, 3-5.

⁶⁷ כִּסְפָה - מוצר לוואי הנשאר לאחר עצירת השמן מתוך שמשומין, חמניות או מפרות וירקות שעבדו בתעשייה (תמרים או סלק וכו') הכוספה משמשת מספוא משובח לבהמות (אבן-שושן 1979, 556).

⁶⁸ אלוהיות איטלקיות עתיקות, שיותר מאוחר זוהו ככחוס ופרוספינה - *Liber, Libera*.

ועוטפים אזור ההרכבה, כך הגפנים מחלימות מהר ומתפתחות מהר (Columella XII, 1-5). פליניוס הזכיר הגפן במגוון נושאים חקלאות, רפואה, גינון, פיסול ותעשייה, למשל, כתב שהגפן הוא העץ היחיד הדורש גיזום בכל שנה, והזהיר מפני גיזום יתר המזיק לעצים, מסר שבאי קפריסין גדלות גפנים גדולות במיוחד, תיאר בהומור הדלית גפנים על גזעי צפצפה גבוהים בקמפניה שבדרום איטליה, והביטוח הגבוה שדורשים הבוצרים עבור הסכנה שבעבודתם, סיפר על גפן עצומה ב- "Villa di Livia" ברומא שהצלה על ההולכים בשטח הפתוח והניבה כמויות ניכרות של תירוש, תיאר אשכולות ענבים ענקיים מאפריקה שעלו על גודלו של ילד, הכיר את טבעם המשתנה של זני הענבים ביחס למרקם, טעם וצבע והשפעתם המשתנה על טיב היין הנוצר מהם, לימד כיצד לשמר ענבים כצימוקים באמצעות ייבושם בשמש, שימור ענבים בתירוש לפני או אחרי הרתחה, שימורם עד כדי יצירת ענבים שקופים באמצעות ייבוש על עץ עד להופעת הפרי של העונה הבאה, מנה תשעים ואחד זני ענבים שונים, והבחין בין שימושי גפן הבר לבין שימושי הגפן התרבותית, תיאר חיגור בשורשי הצמח לשם עידוד חנטה והבשלת הפרי, ותיאר את אזור קרמניה (Carmania) שבצפון המפרץ הפרסי כמקום בו התחיל עיבוד הגפן (Plinius XVII, 45; XIV, 1 (2); XIV, 4; XIV, 18; XVII, 43; VI, 27). וירגיליוס תיאר את האביב כזמן המתאים לנטיעת הכרם, כתב שעל הכורם להיות הראשון לחריש, לשריפת הגיזום ולכינוס המוטות ואחרון לאיסוף הבציר (Vergilius II, p. 317,) (319).

אומנות יהודית של ימי הבית השני

עקב היות הגפן אחד מפירות שבעת המינים שהשתבחה בהם הארץ, קיימת נטייה במחקר לייחס משמעות סמלית להופעתה באומנות היהודית (Goodenough 1953, 132-133), גם הזכרתה של גפן הזהב שעמדה בפתחו של ההיכל בבית המקדש השני במשנה,⁶⁹ כמו שהזכירה גם יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים,⁷⁰ עוררה את הנטייה ליחס לגפן חשיבות סימבולית מרובה ביותר, כפי שהראה אבי-יונה על הקשר האפשרי בין עיטורי הגפן באומנות יהודית לבין גפן הזהב של בית המקדש (Avi-Yonah 1947, 150-151). מאידך, רחמני פסל את הרעיון שיש לגפן משמעות סימבולית לחיים שלאחר המוות בהופעתה על גבי גלוסקמות באומנות היהודית של ימי הבית השני. הוא גם טען שמיעוט ההופעות של השריג והגפן שם אינו נובע ממניעים סימבוליים כלשהם, אלא ממניעים פרקטיים, בשל הקושי בביצוע החריטה על גבי הגלוסקמות (רחמני 1977, 85-87). כמו כן הוא טען שאם יש קשר לסימבוליות כלשהי, היא קשורה לאשכול של המרגלים מדור המדבר או שהיא מרמזת על פוריות הארץ, ומכל מקום העיטור מראה על העושר של הבעלים (Rahmani 1994,) (43). המשמעות הסימבולית של הגפן עם החיים שלאחר המוות נשללת מפני שהגפן מופיעה גם בעיטור אלמנטים ארכיטקטוניים אחרים שאינם קשורים לקבורה (Hachlili 1999, 159-161)

⁶⁹ "וגפן של זהב הייתה עומדת על פתחו של היכל, ומדולה על גבי כלונסות, כל מי שהוא מתנדב עלה, או גרגר, או אשכול- מביא ותולה בה" (משנה מידות, פ"ג, ח').

⁷⁰ "היו לו למעלה אותם גפנים, שמהם היו משתלשלים אשכולות ענבים בקומת איש" (בן מתתיהו 1993, ספר חמישי, פ"ה, 247).

ושכיחותה הרבה בעיטורי האומנות נובעת כנראה מחשיבותה בחקלאות, משום יופייה והקלות שבעיטורה ותכונת השריגים המתפתלים הממלאים חללים גדולים במהירות, בחינניות וביעילות. חשיבותה הרבה של הגפן בתקופת בית המקדש השני מומחשת גם באמצעות הופעת הגפן על מטבעות שונים, למשל, אשכול ענבים משולש, זמורה ועלה על מטבע הורדוס ארכילאוס (משורר 1997, 300, לוח 48, מטבע 74). עלה הגפן, זמורה וקנוקנות על מטבעות השנה השנייה למלחמת היהודים ברומאים במרד הגדול, בין השנים 67-68 (משורר 1997, 109-110; 314, לוח 62, מטבעות 196-200). לאחר חורבן הבית המשיכה הגפן להופיע על מטבעות בר כוכבא, למשל אשכול ענבים משולש, זמורה, עלה וקנוקנות (איור 95) (משורר 1997, 132-133, 221, לוח 64, מטבע 219; לוח 65, מטבעות 224-227), ועלה גפן (משורר 1997, 132-133, 222, לוח 64, מטבעות 222; לוח 68, מטבעות 59-61).

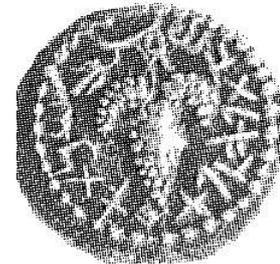
הגפן מעוטרת על מגוון פריטים: על ארונות קבורה וגלוסקמות (איור 96) (Rahmani 1994, Pl. 134, No. 893:F; 262-263; אביגד 1971, לוח לט), על חזיתות של מערות קבורה, למשל במערת האשכולות (Macalister 1900, 59 Pl. III), בציור קיר ממערת קבורה ביריחו (Hachlili 1999, Color Pl. V.1); על נרות חרס (זוסמן 1972, 75 מס' 38), בעיטור רצפת פסיפס מהארמון הצפוני במצדה (איור 97) (ידין 1976, 124-125). בתקופה הביזנטית מגולפת הגפן גם באבן בין העיטורים של בתי הכנסת יהודיים, למשל, באום אל-קנטיר שבגולן (בן דוד וחב' 2006, 114-116).

איור 97: שריג גפן, הארמון המערבי, חדר 456, מצדה (ידין 1966, 124-125)

איור 96: אשכולות משולשים על חזית ארון קבורה, קבר הנזיר, הר-הצופים (אביגד 1971, לוח לט)

איור 95: אשכול ענבים משולש, מטבע בר-כוכבא (משורר 1997, 316 לוח 64 מס' 219)

לדברי אבי-יונה העיטור במוטיב הגפן והאשכול עצמו כנראה מיוסדים על מודל מזרחי (Avi-Yonah 1947, 150-151) וכנראה שהיהודים לא היססו להשתמש במוטיב כנעני עתיק המסמל פוריות, המופיע כמעט תמיד בצמוד לדמויות אדם וחיה. ההשראה לעיטור בפירות סימבוליים כגפן ורימון מגיעה משולי המדבר, שם דושרה-דיוניסוס, האל הראשי של הנבטים, היה נערץ (Avi-Yonah 1961, 24) ובהשראה מעיטורים, למשל, משריגי גפן המעוטרים בכניסה למקדש הנבטי לבעל-שמיין מסיע, סוריה, שנבנה בין המאות הראשונה לפסה"נ ועד למאה השנייה לסה"נ (איור 98) (Butler 1907, 377 Ill. 327 Frag. 5; דר 2004, 71).

איור 98: שריג גפן, מקדש בעל-שמיין, תדמור (פלמירה)
(13.4.2013, [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Temple_of_baal03\(js\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Temple_of_baal03(js).jpg))

אומנות חוץ

עיטורים באמצעות אשכולות ענבים וחלקים אחרים של הגפן מצויים לרוב באומנות הסובבת את ארץ ישראל, בציורי קיר, גילוף באבן, נרות חרס ומטבעות. למשל בציור קיר 'הבית המצויר' מפטרה (איור 99), שזמנו תחילת המאה הראשונה או יותר מאוחר (Glueck 1965, 291). חשיבותה הכלכלית הרבה של הגפן לתעשיית היין והמסחר, כנראה, היוותה מפתח עיקרי לשילובה בפסיפסים רבים. התיאורים הריאליסטיים של חיי הכרם, הבציר, הדריכה והגתות מלמדים שקרוב לוודאי התיאורים עוצבו ללא הקשר סימבולי, והם משקפים ריאליה חקלאית נפוצה (Hachlili 2009, 155). בפסיפס הנילוס מפלסטרינה, איטליה, המתוארך למאה הראשונה לפסה"נ, שריגי גפן הנושאים אשכולות בגוונים שונים תלויים על סבכה (איור 114). בחדר מס' 1 מרצפת בית דיוניסוס מנאה-פאפוס (Nea Paphos), קפריסין, המתוארכת לאמצע המאה הרביעית, על שריגי גפן מתפתלים מתוארים אשכולות ענבים (איור 115) ודוגמאות נוספות ייסקרו בהמשך.

איור 99: שריג גפן, ציור-קיר, "הבית המצויר", פטרה (Taylor 2002, 118)

ענבים מעוגלים וענבים מוארכים

בין עשרות זני הענבים שהיו קיימים בעת העתיקה היו מוכרים הן זנים של ענבים מעוגלים והן זנים של ענבים מוארכים. גם כיום קיימים זנים של ענבים מעוגלים (למשל מהזן 'דבוקי', איור 100) וזנים של ענבים מוארכים (למשל מהזן 'זאיני', איור 101).⁷¹ באומנות לעיתים מעוטרים אשכולות ענבים מוארכים במקביל לעיטורים של ענבים מעוגלים על אלמנט יחיד, למשל, משני עבריו של 'סרקופג

⁷¹ זנים נוספים של ענבים גדולים ומוארכים כתמר הידועים בחקלאות ברחבי העולם, בשם 'תמר ביירותי' *Dattier de Beyrouth* (Cohen 1977, 254-256; חומסקי 1984, 16); זנים מקומיים נוספים, מעוגלים ומוארכים, מהכפר הערבי בישראל מסווגים באתר רשת BBC:

<http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/communicate/blog/student>, 9.6.2012.

הגירלנדה' מאיאסוס, טורקיה (lasos), המתוארך למחצית הראשונה של המאה השנייה (איור 102), גם בארץ ישראל נראים תיאורים של אשכולות הנושאים ענבים מוארכים וענבים מעוגלים (איור 103). באלמנט יחיד, למשל בגילוף אבן של גלוסקמה מהר הצופים מהמאה הראשונה (איור 110), ובגילוף אבן על משקוף בחזית בית כנסת ברעם, המתוארך למאה השלישית (איור 104) ובגילוף על אפריז מבית הכנסת של כפר נחום.

איור 103: ענבים מוארכים, סרקופג הגירלנדה, איאסוס, טורקיה, מוזיאון איסטנבול לארכיאולוגיה (צילום 2010)

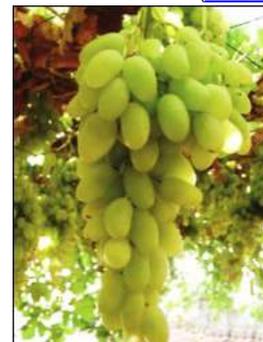

איור 102: ענבים מעוגלים, סרקופג הגירלנדה, איאסוס, טורקיה, מוזיאון איסטנבול לארכיאולוגיה (צילום 2010)

איור 100: ענבים מעוגלים מהזן דבוקי (Dabouki)

<http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/com/municate/blog/student>
(9.6.2012)

איור 101: ענבים מוארכים מהזן זאיני (Zeini)

<http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/communicate/blog/student>
(9.6.2012)

איור 104: ענבים מעוגלים ומוארכים על חזית בית כנסת ברעם (צילום 2009)

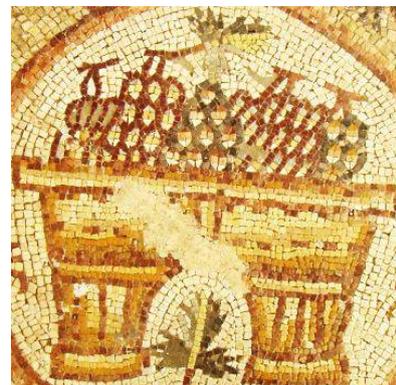
ענבים מעוגלים וענבים מוארכים בפסיפסי ארץ ישראל

עיטורים של מגוון זני ענבים, מעוגלים ומוארכים, על אותו הפסיפס נפוצים בין העיטורים של פסיפסי דרום ארץ ישראל, למשל בבית כנסת מעון-נירים מעוטר סל כפול המכיל ענבים ירוקים מעוגלים וענבים אדומים מוארכים (איור 105), בכנסיות נוספות מהדרום מעוצבים ענבים מוארכים ומעוגלים באותו הפסיפס- בכנסיות שלאל (איור 106), מדרס וקריות, וגם באולם מאתר נחל שקמה (בית קמה)

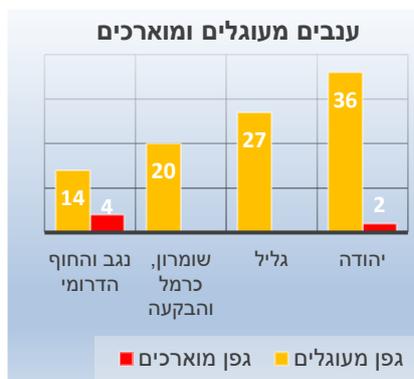
(איור 111). בפסיפס של כנסיית כיסופים מתואר עלם בשם 'אורביקון', המוליך גמל שנושא אמפורות ליין, בידו הימנית של העלם אשכול ענבים מוארכים ירוקים, המרמז כנראה על השימוש בהם וחשיבותם לייצור היין המשווק (איור 107).

איור 106: ענבים מעוגלים ומוארכים במגוון צבעים, כנסיית שלאל (Henderson 1988, p. 39)

איור 105: סל כפול המכיל אשכולות ענבים מעוגלים ומוארכים, בית-כנסת מעון-נירים (צילום 2010)

איור 107: עלם מוליך גמל עמוס אמפורות ליין ואשכול ענבים מוארכים בידו, כנסיית כיסופים (צילום 2010)

סיכום הופעות ענבים מעוגלים ומוארכים (איור 108)

מרבית הענבים המעוטרים הם מעוגלים. מבין הענבים המוארכים עיקר ההופעות הן מהחוף הדרומי ומיעוט מיהודה.

אשכול ענבים משולש ואשכול ענבים קטן

שני סוגים של אשכולות ענבים ניכרים באומנות: אשכול ענבים גדול ומשולש ואשכול קטן ומעוגל. דוגמא בולטת לכך היא הגילוף על חזית גלוסקמה יהודית מהמאה הראשונה (איור 110). אשכול ענבים משולש, המורכב משלוש אונות הנושאות ענבים בשלים, איננו 'המצאה' אומנותית, אלא כך נראים אשכולות ענבים בריאים ומלאים, אשכולות אלו משולשים וגדולים, הם נישאים על שניים, שלושה, או ארבעה עוקצים (איור 101). גם אשכול ענבים קטן ומעוגל איננו 'המצאה' אומנותית, אלא מייצג נאמנה אשכולות קטנים הגדלים לעיתים בינות לאשכולות הגדולים, אשכולות קטנים אלו נישאים על עוקץ יחיד אשר די בו כדי לשאת את כמות הענבים הקטנה שבאשכול (איור 109). גם בעיטורים שבאומנות אשכולות הענבים הקטנים והמעוגלים נישאים על עוקץ יחיד, והם משולבים

בדרך כלל כפתרון למילוי חללים קטנים בהם אין די מקום לתיאור אשכול גדול, או בפינות ובזוויות על פני השטח המאויר (*horror vacui*).

איור 110: ענבים מוארכים ומעוגלים, אשכולות קטנים, חזית גלוסקמה, הר-הצופים, מדרון מערבי (Rahmani 1994, 262-263, Pl. 134, No. 893:F)

איור 109: אשכול ענבים קטן ומעוגל (צילום 2010, לכיש)

אשכול משולש ואשכול קטן בפסיפס ארץ ישראל

האשכולות המעוטרים על גבי הפסיפסים שומרים על אותם כללי העיטור, כאשר האשכולות הגדולים ממלאים את עיקר המדליון או החלל, ולידם, לעיתים, מעוצבים גם אשכולות קטנים שתפקידם למלא בחינניות חללים קטנים. למשל, האשכולות שמצדדי האמפורה מהאולם שבאתר נחל שקמה (בית קמה) (איור 111), האשכולות שבמדליון גיאומטרי במסגרת רצפת אולם בית כנסת בית אלפא (איור 112), והאשכולות המשולבים על שריגי הגפן היוצרים את המדליונים בבית כנסת עזה (איור 113).

איור 112: אשכול משולש ואשכול קטן, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 111: אמפורה ושריגי גפן, אשכולות משולבים וקטנים, ענבים מעוגלים ומוארכים ממגוון צבעים, אתר נחל שקמה (בית שקמה) (צילום 2013)

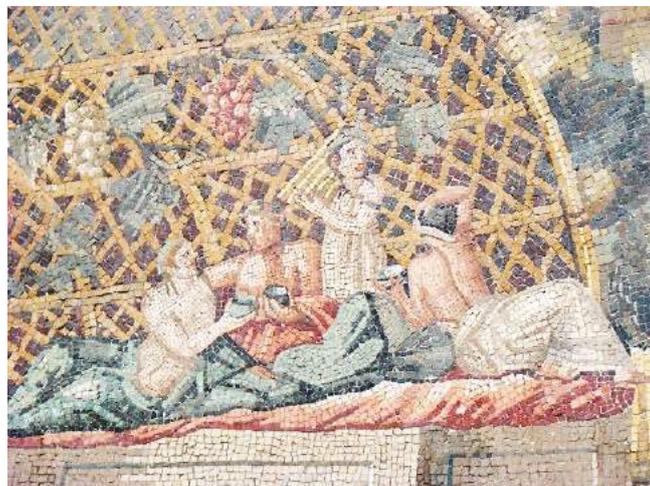
איור 113: אשכול משולש ואשכול קטן במגוון צבעים, בית כנסת עזה (צילום 2010)

ענבים במגוון צבעים

בתקופות קדומות עיקר זני הענבים היו אדומים, כעדות התנ"ך לגבי צבעו האדום של התירוש והגפן השורקה שענביה אדומים⁷² או כמעט שחורים. בעת ההיא רק זנים כהים אלו נחשבו למשובחים. הזנים הבהירים החלו לעלות בחשיבותם רק בסוף המאה השלישית לפסה"נ ובמהלך המאה השנייה לפסה"נ (הדס 2007, 64-66). בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית, כאמור לעיל, כבר היו ידועים עשרות זנים של ענבים במגוון של צבעים, ומגוון צבעים זה בא לידי ביטוי בתיאורים שבפסיפסים. במקרים אחדים מתוארים אשכולות ענבים מצבעים שונים על אותו הפסיפס, למשל, בפסיפס הנילוס, המתוארך למאה הראשונה לפסה"נ (איור 114). ברצפת בית דיוניסוס, נאה-פאפוס (Nea Paphos), קפריסין, המתוארכת לאמצע המאה הרביעית, בחדר מס' 1, על שריגי גפן מתפתלים מתוארים אשכולות ענבים אדומים מעוגלים ואשכולות ענבים שחורים מעוגלים (איור 115).

איור 115: ענבים אדומים ושחורים, בית דיוניסוס, נאה-פאפוס, (Kondoleon 1995, Color Pl. 3)

איור 114: סוכת גפנים, פסיפס הנילוס, מאה ראשונה לפסה"נ, מזיאון פלסטרינה (צילום 2011)

ענבים במגוון צבעים בפסיפסי ארץ ישראל

הצגת אשכולות ענבים מצבעים שונים באותו הפסיפס שכיחה מאוד בעיקר בדרום ארץ ישראל, והיא מייצגת ריאלייה חקלאית מקומית, ומלמדת על מגוון הזנים הגדול שעמד לרשות החקלאים. למשל, ענבים מצבעים שונים נישאים על שריגי הגפן בפסיפס מבית כנסת עזה (איור 113) ובפסיפס מכנסיית שלאל (איור 106). שלושה זני ענבים מעוגלים מצבעים שונים מוצגים לראווה בסל כפול מכנסיית בית לוויה (איור 118) ומכנסיית באר שמע (איור 143).

הגונים הרבים מתארים ענבים ירוקים, צהובים, אדומים וסגולים. לצורך כך השתמשו באבנים מכל הצבעים הקיימים, על גוני הביניים הרבים שלהם. הצבעים הנפוצים היו: צהוב, אדום, חום, ארגמן, שחור, אפור, סגול, ירקרק, תכלחל. לרוב הענבים עוצבו בשיטת 'הקשת בענן', בה צבעי העינב מדורגים מבהיר אל כהה וכל צבע מבוטא באמצעות שורה יחידה של אבנים, למשל, בבית כנסת

⁷² "אֶסְרִי לְגֵפֶן עֵירָה וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כָּבֵס בֵּינָן לְבָשׁוּ וְכַדָּם-עֲנָבִים סוּתָה" (בראשית מ"ט, י"א-י"ב), מקור המילה 'שורק' היא מאכדית, המילה שרקו (Sarku), שפירושה אדום כדם (הדס 2007, 64-66).

מעון-נירים ובכנסיית שלא. לעיתים מסגרת הענבים היתה כהה והעינב נעשה בהיר כלפי מרכזו שסומן באמצעות אבן בהירה בודדת להדגשת בוחק הפרי והחלק הקרוב אל הצופה, למשל, בבית כנסת עזה ובמבנה מבית קמה. למרות המחסור בצבעים אותנטיים ירוקים, תמונות הפסיפסים מצליחים להעניק לצופה מידע אמין ומקורב ביותר על צבעו המציאותי של העינב.

אשכול מגוון והבשלת ענבים

בזנים של ענבים כהים ניתן להבחין בשלבים של הבשלה: בתחילה הענבים הצעירים ירוקים, בהמשך חלקם מאדימים ולבסוף כל האשכול מקבל את הצבע הכהה הסופי (אדום, סגול וכד') (איור 116). לעיתים האומנים נתנו לתופעה זו ביטוי בפסיפסים, עת תיארו אשכולות של ענבים משני צבעים, למשל במנזר הגבירה מרים מבית שאן (איור 117). ייתכן אף ששיטת המילוי הקרויה 'קשת בענן'⁷³, בה הענבים מעוצבים באמצעות אבנים משניים-שלושה גונים, מטרתה הייתה גם לתאר את הצבעוניות המגוונת של הענבים בעת הבשלתם (איור 118).

איור 118: ענבים משלושה זנים, מגוונים בשיטת 'קשת בענן', כנסיית בית לוייה (צילום 2010)

איור 117: אשכולות ענבים דו-צבעיים, מנזר הגבירה מרים, בית שאן (צילום 2010)

איור 116: ענבים מגוונים בשלבי הבשלה שונים, כרמי לכיש (צילום 2010)

נזקים של בעלי חיים ליבול הכרמים

בין התיאורים מחיי הכרם מוצגים איורים ריאליסטיים של נזקי עופות ויונקים לענף הגפן.

עוף מנקר בענבים

עופות המנקרים באשכולות ענבים מוצגים לעיתים בפסיפסים, למשל, בפסיפס מקפלת אל חמאם, בכנסיית שלא (איור 119), בחדר המפואר מאתר נחל שקמה (איור 120). להבדיל מכך, בפסיפס בית הכנסת מעין גדי שני טווסים אוחזים במקוריהם אשכול ענבים, ונדמה שתפקידם הוא להציג את האשכול לראווה באופן אומנותי וחינני, ולא לתיאור של נזקי הטווסים לכרמים.

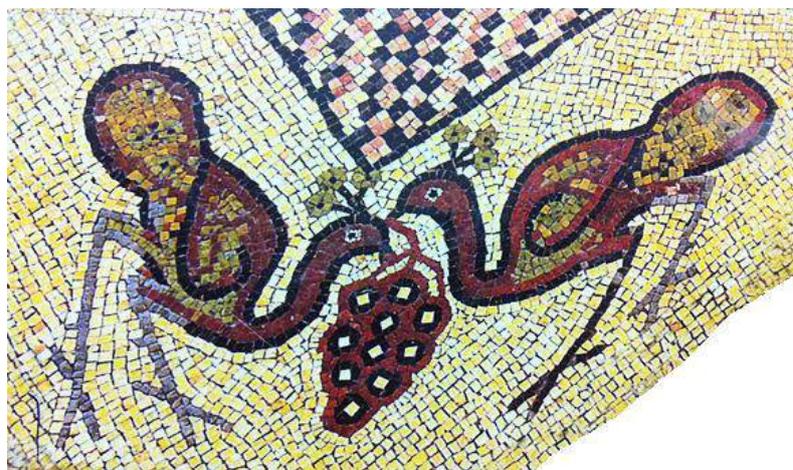
⁷³ במילוי בסגנון "קשת בענן" rainbow style נעשה שימוש בתחילת המאה הרביעית לסה"נ (Tzaferis 1982, 226).

איור 120: אמפורה ושריגי גפן, אתר נחל שקמה (בית קמה)
(צילום 2013)

איור 119: סל כפול מכיל ענבים, כנסיית
שלאל (Henderson 1988, 39)

איור 121: טווסים אוחדים במקוריהם באשכול ענבים, בית כנסת עין גדי (צילום
2012)

שועל אוכל ענבים

ברצפת הפסיפס של כנסיית תומאס הדיאקון (Deacon Thomas) מהר נבו (Piccirillo 1993, 182-187), המתוארכת למאה השישית (Hachlili 2009, 291), מעוצב שועל אשר הגיע לאכול מן הענבים שנבצרו והונחו בסל קלתוס (איור 123). בפסיפס כנסיית המרטיר מבית שאן מעוצב שועל הנובר בקלתוס אשר נשפכו ממנו פירות מעוגלים קטנים, שאינם ניתנים לזיהוי, אולי ענבים (איור 122). השועלים ניתנים לזיהוי כמעט וודאי לפי אורכו של הזנב. התיאורים הללו מלמדים על שכיחותם של השועלים ונזקיהם החקלאיים, מזכירים את הדימוי משיר השירים: "אַחַזּוּ לָנוּ שׁוּעָלִים שׁוּעָלִים קִטְנִים מְחַבְּלִים כְּרָמִים וּכְרָמֵינוּ סְמֵדֵר" (ב' ט"ו).

תן אוכל ענבים

בפסיפס מכנסיית יריחו מוצג תן האוכל ענבים (Augustinovic 1951, Fig. 19), כנראה שזהו תיאור ייחידאי של תן המזיק לענף הכרם (איור 124).⁷⁴

⁷⁴ ההבדל הברור בין אורך הרגליים הקדמיות הקצרות לבין האחוריות הארוכות יותר, מטעה לזהות היונק עם צבוע, *Hyaena*. אולם הרגליים האחוריות של הצבוע קצרות מן הקדמיות. מחמת תמונות איכות, ייתכן שהצילום הנוכחי הוא אלכסוני ומטעה.

ארנבת אוכלת ענבים

תיאורים של ארנבות המכרסמות באשכול ענבים נראים כבר באומנות הרומית, למשל, בבית דיוניסוס מנאה-פאפוס, קפריסין, המתוארך לאמצע המאה הרביעית (איור 115),⁷⁵ במרחץ אפולאויסיס (Bath of Apolausis), אנטיוכיה, ובפסיפס המתוארך למחצית השנייה של המאה החמישית (Cimok 2000, 23-238). תיאורים דומים נוטים להופיע בעיקר בפסיפסים של כנסיות, מבני ציבור או וילות גדולות מארץ ישראל, למשל ברצפת מבנה הציבור מציפורי (איור 125), ומטרתם לתאר את הווי חיי הכרם, ולעיתים העיטור מלווה אף בהומור. למשל, בסצנה המתרחשת כסרט בשני מדליונים סמוכים מפסיפס כנסיית אל-מכר, במדליון הראשון, השמאלי, הארנבת בורחת מפני כלב שמירה ובמדליון הבא היא בוחרת להסתתר בסל קלתוס, בו נראה רק חלקה האחורי של הארנבת מעל סל קלתוס (איור 126). ארנבת היושבת בנחת וללא חשש על סל עמוס ענבים מעוטרת בפסיפס מכנסיית חצור-אשדוד (איור 127). העיצוב הילדותי והנאיבי ביותר נראה בבית כנסת בית אלפא, בו כלל העיצובים בוצעו ברמה סכמתית ונמוכה של ביטוי. ארנבת זו ניתנת לזיהוי רק לפי אוזניה הארוכות ותנוחת האכילה של הענבים השכיחה בפסיפסי התקופה. היא פוערת פיה באופן מגוחך וגופה לא רכון כנהוג בתיאורי הפסיפסים (איור 128). בפסיפס לוד מתואר כלב שמירה מגיח מחלקו התחתון של הפאנל בבואו להניס ארנבת הטרודה באכילת ענבים אדומים (איור 129). סביר להניח שארנבות היו מצויות מאוד בכרמים והיו מן המזיקים השכיחים בכרם אשר חיבלו ביבול וכרסמו בו.⁷⁶

איור 123: שועל נוגס ענבים שבסל, כנסיית תומס הדיאקון, הר נבו (Piccirillo 1993, 182, Fig. 255)

איור 122: שועל נובר בקלתוס עם פירות והופך אותו, כנסיית המרטיר, בית שאן (באדיבות רשות העתיקות, חפירות בית שאן, בהנהלת רחל בר-נתן וגבי מזור)

⁷⁵ חכלילי כתבה שיש מקום לשער שתיאורים של בציר וארנבת האוכלת ענבים קשורה לפולחן דיוניסוס ושיכרות בנוגע לפסיפסי צפון אפריקה מהתקופה הרומית מהמאה שלישית (Hachlili 2009, 155).
⁷⁶ תיאור הארנבת האוכלת ענבים ותיאור חזיר הבר ליד העץ מפסיפס כנסיית חניתה מסמלים לדברי ברש את רעיון הישועה הקשור בכנסייה' על ידי אכילת ענבים ושתיית היין האדס חוזר בתשובה וניצל (ברש 1986, 469-471).

איור 125: ענבים, מבנה ציבור צפונית לדקומנוס ציפורי (צילום 2010)

איור 124: תן נוגס באשכול ענבים, כנסיית אנטימוס, יריחו (Augustinovic) (1951, Fig. 19)

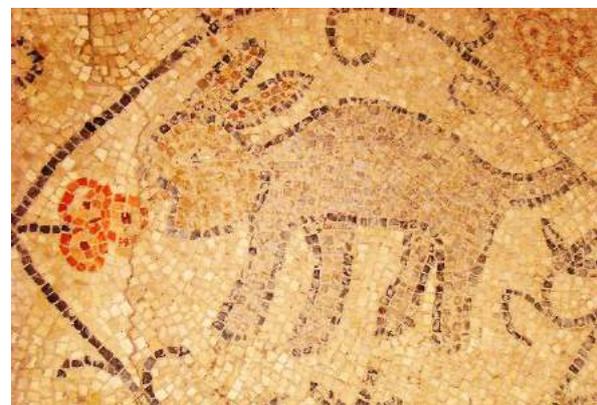
איור 127: ארנבת על קלתוס המכיל ענבים, כנסיית חצור-אשדוד (Ovadiah & Ovadiah 1987, Pl. LXIII, 1)

איור 126: ארנבת נמלטת מכלב שמירה, כנסיית ואזיה (צילום 2011)

איור 129: ארנבת אוכלת ענבים אדומים, לוד (צילום: ניקי דוידוב, מתוך "קלריטה ואפרים מצגות" <http://www.clarita-efraim.com> (14.12.2011)

איור 128: ארנבת נוגסת באשכול ענבים, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

הדליה

בשל חולשתם של הגזע והענפים של הגפן יש צורך לתמוך ולהרים הצמח באמצעי עזר מעל פני הקרקע. פעולה זו קרויה הדליה ובלעדיה הגפן תגדל שרועה על הקרקע ותתפשט למרחב. מטרת ההדליה היא עיצוב הצמח במבנה מרחבי המאפשר תנאי גידול טובים, תוך ניצול יתרונות לאשכולות: הם תלויים באופן חופשי מתחת לנוף באור מפוזר וללא סכנת צריבה מקרני השמש הישירות, ללא

שפשופים בעלווה, הם ניתנים לטיפולים לשיפור איכות הפרי, להדברה ולבציר נוח ובררני. בעת העתיקה היו נהוגות שיטות מספר להדליית הגפנים וגם כיום קיימים אתרים בהם החקלאים משמרים טכניקות מסורתיות אלו:

א. משעינים הגפנים על גדודיות עפר, ולדברי פליקס אלו הרוגליות המוזכרות במשנה⁷⁷ (ספרן והוכברג 1976, 184-188; פליקס 1994, 70).

ב. סומכים הגפנים על גדרות אבן או על גלי אבנים, למשל, בהר חברון (איור 130).

ג. בעבר נהגו לנטוע הגפנים בסמיכות לעצים גבוהים וחזקים, כמו עצי צפצפה, ערבה, אפרסק, תאנה או שקמה⁷⁸ וגם על צמחי הקנה שהיו ניטעים במיוחד לשם כך בכרמים.⁷⁹ הגפן הייתה משתרגת על העץ ומטפסת עליו באמצעות הקנוקנות.⁸⁰ שיטת הדליה זו משתקפת מפסיפס כנסיית אליאנוס ממידבא, המתוארך לשנים 595/596, ובו הגפן נשענת על עץ פרי גדול (איור 131), וגם מבסיפס מטירת בוסטרה, דיר אל-עדאס (Deir el Adas), סוריה, המתוארך לשנת 621 (איור 132) (Balty 1977, 148).

ד. הדלייה בסוכות מתאימה לכיסוי והצללה בשטחי גן קטנים וגם לכרמים גדולים. בשיטה זו הגפנים מפתחות גזע גבוה (2 מ' ויותר), המרחק בין הגזעים גדול למדי (3-4 מ') ונוף הגפנים משתרע על מערכת חוטים שתי וערב, כג על פני השטח. שיטה זו נהוגה גם כיום באזורים מסוימים של איטליה, ספרד, האי כרתים (ספרן והוכברג 1976, 188), בגינות במרוקו (איור 133) ובכרמים גדולים בהר חברון (איור 134). טכניקה זו משתקפת בפסיפס מאלג'יריה המתוארך למאות השלישית עד תחילת הרביעית, בו סוכות הגפנים נמתחות מעל לפועלים העוברים את האדמה (איור 135) (Dunbabin 1999, 119). בפסיפס לוח השנה החקלאי מסינט-רומן-א-גאל (Saint-Romain-en-Gal), צרפת, המתוארך לתחילת המאה השלישית, בסצנת עונת הסתיו מוצגים הפועלים הבודרים ענבים תחת לסוכה (איור 136) (Lafaye 1892, 341; Stern 1981, 447, Pl. XIX 50). נוהגים גם לתמוך הגפנים אל מוט התקוע באדמה סמוך לגזע הגפן, הגזע מתלפף על המוט כלפי מעלה. וארו הזכיר מוטות המיוחדים לכך שנעשו מעצי אלון חזקים (Varro, l, 8, p. 201) וגם בירושלמי מוזכרת שיטה זו: "מכוונין, מצדדין- מכוונין לה, מצדדין- חברייא אמרי עושה לה דיקרן" (ירו' שביעית, פ"ב, ד', ע"א). ה'דיקרן' לדברי פליקס, היה סמוכה של עץ או קנה שהתפצל כמזלג (פליקס 2000, 96-97). שיטה זו נהוגה גם כיום, למשל, בהר חברון (איור 130).

⁷⁷ "איזו היא שכחה בעריס, כל שאינו יכול לפשוט את ידו וליטלה; וברוגליות, משיעבור ממנה" (פאה פ"ז, מ").
⁷⁸ "המדלה את הגפן על מקצת אילן מאכל, מותר להביא זרע תחת המותר. ואם הלך החדש, יחזירנו. מעשה שהלך רבי יהושע אצל רבי ישמעאל לכפר עזיז, והראהו גפן שהיא מודלה על מקצת תאנה. אמר לו, מה אני להביא זרע תחת המותר. אמר לו, מותר. והעלהו משם לבית המגניה, והראהו גפן שהיא מודלה על מקצת הקורה וסדן של שקמה, ובו קורות הרבה" (תוספתא כלאיים, פרק ו', ד').

⁷⁹ ופליניוס העביר הוראות לנטיעת קנים בכרם במרחקים של שלוש רגליים זה מזה (Plinius XVI, 67).
⁸⁰ Columella II, p. 127; Plinius XIV, 3; Cato, pp. 19, 6, 4

תיאורי הדליה מפסיפסי ארץ ישראל

בפסיפסי ארץ ישראל נראית הדליה רק במקרה יחיד, בבית הכנסת השומרוני סמארה, והיא מתארת הדלייה על שלושה מוטות עץ היוצרים חצובה עליה מלופפים גזעי הגפנים (איור 137), טכניקה זו השתמרה עד היום בכפר המסורתי בשומרון ובהר חברון (איור 138).

איור 130: גפן הנסמכת על גל אבנים, וגפנים הנסמכות על מוט יחיד, חוסאן, הר חברון (צילום 2013)

איור 132: הדלית גפנים על עצים, טירת בוסטרה, סוריה (Balty 1977, 151)

איור 131: הדלית גפנים על עץ פרי, כנסיית אליאנוס, מידבא (צילום 2013)

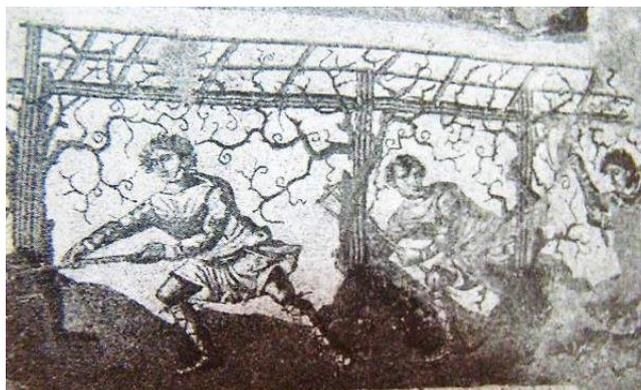
איור 134: הדלית גפנים בסוכות בכרם, חוסאן, הר חברון (צילום 2013)

איור 133: הדלית גפנים בסוכה בגן, פס, מרוקו (צילום 2013)

איור 136: הדליית גפנים בסוכות, פסיפס לוח השנה החקלאי, Saint-Romain-en-Gal, צרפת
<http://jfabradu.free.fr/celtes/mosaique-st-rom->
 (16.4.2013, gal/st-rom-gal.php3)

איור 135: הדליית גפנים בסוכות, שרשל, אלג'יריה
 (Dunbabin 1999, 119, Fig. 121)

איור 138: הדליית גפן על סמוכות היצרות חצובה, חוסאן, הר חברון (צילום 2013)

איור 137: הדליית גפנים על סמוכות, בית כנסת סמארה (צילום 2012)

בציר

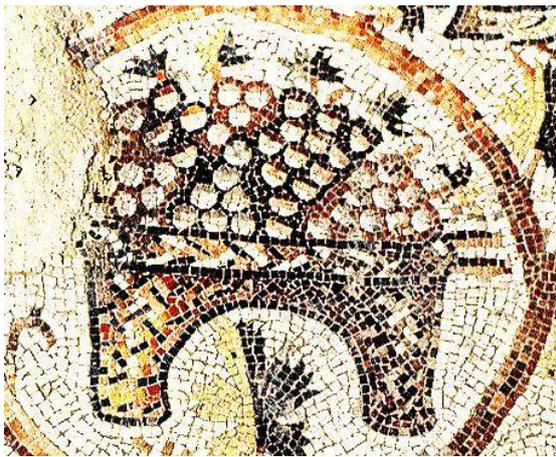
בציר הענבים נקבע כיום על פי סטנדרטים של דרגות הבשלה מינימליות בכל זן, לפי דרגות מתיקות או לאחר בדיקות בשיטות מתקדמות אחרות, כגון: יחס חומצה/סוכר. בעת העתיקה נקבע הבציר על פי כמה אמות מידה: עונות השנה, צבע הענבים ומידת מתיקותם. וארו ציין את תחילת הסתיו כעונת הבציר (Varro I, p. 287, 54). קולומלה ציין שחודש ספטמבר הוא זמן הבציר ושצבעם הכהה של החרצנים מעיד על בשלותם (Columella XI. ii, 63-71). נהגו גם לטעום הענבים לאחר סחיטת המוהל הענב: "פעמים שאדם הולך לכרמו לידע אם הגיעו ענבים לבצירה או לא ונוטל אשכול ענבים לסוחטו" (בבלי שבת י"ז, ע"א) (הדס 2007, 82).

הובלה

הפרי שנבצר הובל לגתות אשר בדרך כלל היו ממוקמות על משטחי סלע שבקרבת הכרמים.⁸² כך יכלו לדרוך את הענבים בסמוך למקום בו נבצרו ולמנוע טלטול מיותר של הפרי הבשל, שעלול היה להימערך מחמת כובדו, ונמנע איבוד תירוש יקר. אולם, היו גם מקרים שהגת הייתה מרוחקת ואזי היו מובילים אליה את הענבים בתוך סלים על גבי חמורים (דייגי-מנדלס 1999, 19-27).

תיאורי הובלה מהפסיפסים

הובלת הענבים מן הכרם אל הגת נעשתה באמצעות סלים על גב הפועלים או על גב בהמות. הסלים שנישאו על גבות הפועלים נתמכו באמצעות שתי רצועות שנמתחו בידי הפועל (איור 142). לסלים הכפולים שנועדו להרכבה על גב בהמה, לעיתים נוספו ידיות שהקלו על מלאכת ההעמסה על גב הבהמה שנעשתה, כנראה, על ידי שני פועלים יחד (איור 143). בתיאור חינוני ומקסים במיוחד מקפלת אל-חמאם מבית שאן צועדים אל הגת חמר וחמור. החמר נושא על גבו סל עמוס ענבים ונוהג בעזרת שוט כפול חמור הנושא על גבו סל כפול מלא ענבים, ובגת מקבלים את פניהם בתנועת ברכה רחבה פועלים הדורכים את הענבים (איור 144). סל כפול המיועד להרכבה על גב חמור והמשמש לנשיאת משאות שונים מצוי מאוד גם כיום בכפרים המסורתיים ברחבי הרי יהודה והשומרון ובכפרים מסורתיים נוספים, למשל במרוקו, הסלים כיום עשויים מנצרים (איור 145) או מחומר פלסטי.

איור 143: סל כפול המכיל ענבים מצבעים שונים, כנסיית באר שמע (רשות העתיקות)

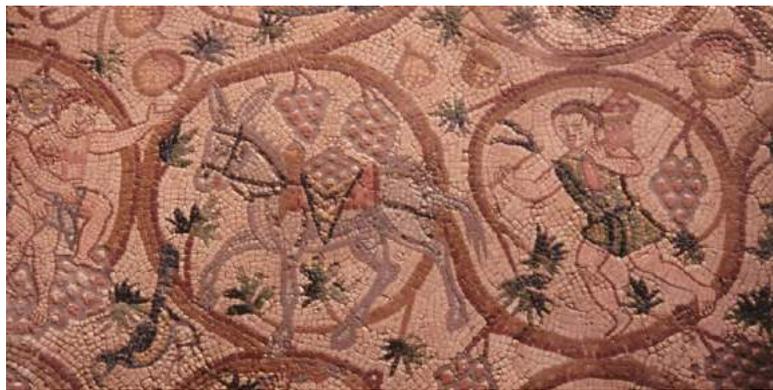

איור 142: סל עם ענבים הנישא על גב פועל, מכלול מבנים מערבית לקמרונות, קיסריה (צילום 2011)

⁸² ככתוב: "כרם ה'ה ל'ידי, בקרן בן-שמן ויעזקהו ויסקלהו, ויטעהו שרק, ויבן מגדל בתוכו, וגם יקב חצב בו" (ישעיהו ה', א'ב').

איור 145: סל כפול על גב חמור, מורדות צפוניים של האטלס הגבוה, מרוקו (צילום 2013)

איור 144: הובלת ענבים בסל כפול על גב חמור, קפלת אל חמאם, בית שאן (צילום: דני קרוננברג)

דריכת ענבים ותעשיית היין

השיטה הבסיסית להפקת התירוש מן הענבים הייתה הדריכה ברגליים, ולרוב היו הדורכים גברים או נערים, ומספרם נקבע בהתאם לגודל משטח הדריכה. הדריכה נעשתה ברגליים יחפות כדי למנוע ריסוק החרצנים, דבר העלול להעניק טעם מר לתירוש. דריכת הענבים נעשתה הן בגתות חצובות בסלע ברחבי השטחים החקלאיים והן בערבות ניידות מעץ, מאבן או מחרס, שמעליהן הייתה מסגרת עץ בגובה אדם. מתקרת המסגרת השתלשלו חבלים כדי שהדורכים יאחזו בהם ולא יחליקו. על פי החישובים, בדרך זו אדם היה יכול לדרוך כ-100 ק"ג ענבים בשעה, שמהם הופקו כ-60 ליטר תירוש (פרנקל ואיילון 1988, 20-21). מן המשנה והתלמוד מתבררות ההבחנות בתפקוד בין גת, ערבה ויקב, ששימשו כולם בייצור היין, להלן. מתקנים רבים מאוד לדריכת ענבים מהתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בכל רחבי ארץ ישראל והארצות הסמוכות (Ayalon et al. 2009; Hachlili 2009, 155).

הגת

הגת הייתה משטח הדריכה הבסיסי, והיו קיימים סוגים שונים: גת של אבן, גת של עץ וגת של חרס בגדלים שונים.⁸³ הגדולה מכולן הייתה גת של אבן והיא כונתה גם גת עליונה,⁸⁴ גת כזאת הייתה בדרך כלל משטח דריכה מרובע חצוב בסלע, ובצמוד לו, אך נמוך ממנו היה בור איגום. במקומות שלא היה סלע טבעי נהגו, מסוף ימי הבית השני, לרצף את משטח הדריכה בפסיפס או בלוחות אבן גיר ולטייח את הקירות. לפעמים גם כיסו את הגת בגג כדי להגן על הענבים מפני השמש (פרנקל ואיילון 1988, 31).

⁸³ "גת של אבן שזפתה גוי מנגבה, והיא טהורה. ושל עץ רבי אומר, ינגב; וחכמים אומרים, יקלוף את הזפת. ושל חרס אף על פי שקלף את הזפת, הרי זו אסורה (משנה ע"ז, פרק ה', י"א).
⁸⁴ "גת העליונה רה"ר והתחתונה רה"י. אימתי בזמן שהרבים נכנסין בזו ויוצאין בזו אלא פתח אחד או פירצה אחת זו וזו רה"י" (תוספתא טהרות י"א, ט').

הערבה

הערבה וכמוה הפורה הנזכרת במקרא, היו כנראה מתקני דריכה ניידים זעירים, ששימשו בעיקר לצרכים ביתיים וכן לשנת שמיטה, כשסאור היה ליהנות מיבול הכרם.⁸⁵ מתקני דריכה ניידים היו נפוצים גם באזור הים האיגאי (פרנקל ואיילון 1988, 31). ערבות לדריכת ענבים שימשו במקומות בהם נטעו כרמים קטנים, בגינות ובגנים פרטיים. בפומפיי נמצאו ערבות מטרה-קוטה שהכילו כ-3.8 מ"ק (100 גאלון), בפומפיי השתמשו גם בערבות מעץ (Jashemski 1979, 219-226).

היקב

היקב הוא בור לאיסוף התירוש והוא נקרא במקורות היהודיים גם 'גת תחתונה', משום שהוא צמוד אליה ונמוך ממנה. התירוש זורם מן הגת ליקב דרך תעלה או חור חצובים באבן. במתקנים משוכללים יותר, קיים גם בור שיקוע לפסולת ולעתים עזרים נוספים, כגון: מדרגות או גומחות בקיר, לנוחיות היורד לבור. עם הזמן שיפרו את היקב על ידי חלוקתו לשני תאים באמצעות מחיצת אבן. תחילה הוזרם התירוש לתא אחד, ששימש בריכת מעבר, ורק כאשר זו התמלאה וחומרי הלואי שקעו בתחתיתה, עבר התירוש דרך נקב צר במחיצה לתא השני, שגם בתחתיתו היה שקע לקליטת המשקעים (פרנקל ואיילון 1988).

דריכת ענבים באומנות חוץ

בתבליט על אמפורה כחולה, העשויה משתי שכבות של זכוכית, לבנה על גבי כחולה, שנמצא בפומפיי⁸⁶ והמתוארכת למאה הראשונה (איור 146), נראה קופידון דורך ענבים בערבה, קופידון נוסף שופך אל הערבה ענבים מתוך שק, ושני קופידונים נוספים ישובים על עמודים משני עברי הסצנה ומנגנים (Jashemski 1979, 226). בתיאור של חודש ספטמבר שבפסיפס עונות השנה מאל-ג'ם, טוניסיה, המתוארך למאה הראשונה (איור 147), מעוצבת דריכת ענבים בערבה העשויה עץ. שני גברים הלבושים רק חגור למותניהם עסוקים במרץ רב בדריכה, שניהם אוחזים בשתי ידיהם ברצועות המשתלשלות ממעל לראשיהם, על מנת שלא יחליקו בעת פעולת הדריכה. לצד הערבה, ליד פתח היציאה של התירוש, מתואר כלי קיבול גדול האוגר את התירוש הניגר בעת הדריכה. תיאור מדויק ומדהים ביופיו נראה בפסיפס מסינט רומן-א-גאל (St. Romain-en-Gal) מצרפת, המתוארך למאה השלישית, בין שאר תיאורי מלאכות של עונת הסתיו, נראית גת בנויה או חצובה באבן (איור 148). בגת עובדים שני פועלים יחפים האוחזים ידיים ודורכים ענבים במרץ, לידם פועל שלישי העסוק בעיקר בנגינה בחליל. התירוש זורם אל שלושה כלי קיבול בצד הגת והגת עצמה מקורה בגג הנישא על עמודים (Stern 1981, 447, Pl. XIX 51; Lafaye 1892, 342). בפסיפס מבית האמפיתיאטרון במרידה (Merida), ספרד, מהמאה השלישית, מעוצבים תיאורים מחיי דיניסוס וריאלייה (Kondoleon 1995, 265-266). במרכז הרצפה נראים שלושה גברים האוחזים ידיים ודורכים ענבים בערבה, התירוש נשפך אל מכלים הצמודים לדופן הערבה (איור 149).

⁸⁵ "ענבי שביעית אין דורכין אותם בגת אבל דורכין אותן בערבה" (תוספתא שביעית ו', כ"ח).
⁸⁶ ושימש כקמיע באתר קבורה בבית 'עמודי הפסיפס' (Colonne a Mosaico) בפומפיי (Jashemski 1979, 226).

איור 148: דריכת ענבים בגת, עונת הסתיו, סינט רומן-א-גל, צרפת
[http://jbradu.free.fr/celtes/mosaïque-st-rom-gal/st-](http://jbradu.free.fr/celtes/mosaïque-st-rom-gal/st-rom-gal.php3)
 (11.9.2012, rom-gal.php3)

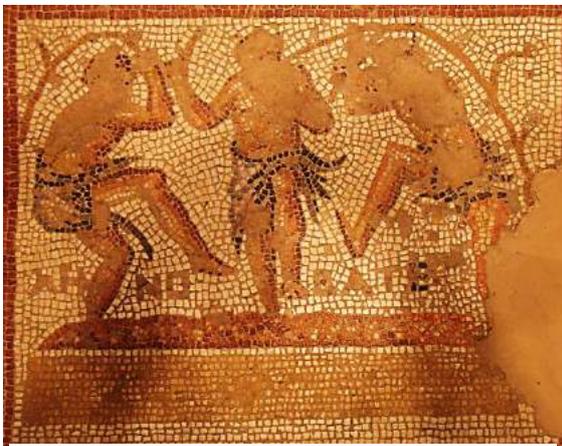
איור 147: דריכת ענבים בערבה, פסיפס החודשים ועונות השנה, אל-ג'ם, טוניסיה
 Blanchard-Lemee et al. (1995, 47, Fig. 21)

איור 146: דריכת ענבים בערבה, אמפורה כחולה מזכוכית, פומפיי, מוזיאון נאפולי, מס' 13521
 (צילום 2011)

דריכת ענבים בפסיפסי ארץ ישראל

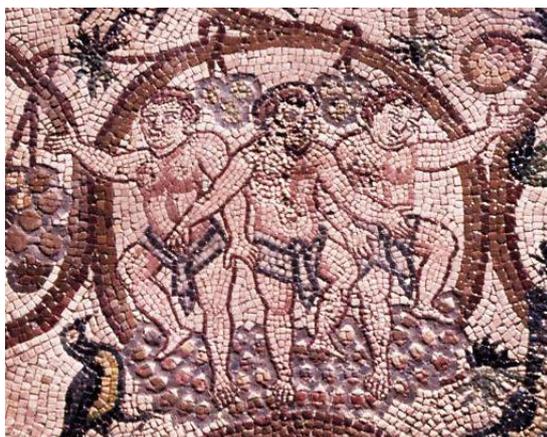
בפסיפסים מארץ ישראל מתוארת דריכת הענבים להפקת תירוש לתעשיית היין. בבית דיוניסוס בציפורי מוצגת דריכת ענבים בהקשר לחגיגות דיוניסוס ושמחת היין (איור 150). שלושה סטירים יחפים הלבושים רצועות בד הקשורות למותניהם, אוחזים בשריגים שמעל ראשם לבל יחליקו בעת הדריכה. הערבה עשויה עץ, כנראה. בקפלת אל-חמאם ובמנזר הגבירה מרים מבית שאן תיאורי הערבה קשורים אל המלאכות וסצנות מחיי הכרם. בפסיפס מנזר הגבירה מרים מבית שאן, בחלקו השמאלי של המדליון שנותר שלם, נראה פלג תחתון של פועל הדורך יחף על ענבים הנתונים בתוך ערבה. הערבה בנויה, כנראה, מלבנים אדומות ולה פתח ניקוז במרכזה (איור 151). בקפלת אל-חמאם לא מאוירים הערבה או הגת והענבים מונחים בתוך מסגרת מדליון הגפן (איור 152).

איור 150: שלושה סטירים דורכים ענבים בערבה, בית דיוניסוס, ציפורי (צילום 2010)

איור 149: דריכת ענבים בערבה, מרידה, ספרד
 (11.9.2012, <http://www.thelances.co.uk/spain2006c.html>)

איור 152: דריכת ענבים, קפלת אל-חמאם, בית שאן
(צילום: דני קרוננברג)

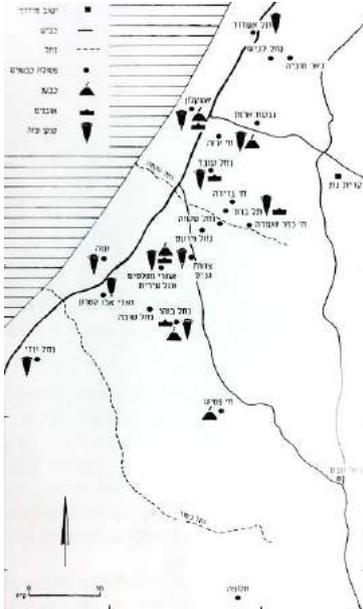
איור 151: דריכת ענבים בערבה הבנויה מלבנים
אדומות, מנזר הגברת מרים, בית שאן (צילום 2010)

קנקנים

קנקנים צרי גזרה ומוארכים שימשו לטלטול סחורות ממקום למקום, בים וביבשה, והם מהטיפוס הקרוי ביוונית אמפורה מחודדת בסיס (*Pointed base amphora*). דפנותיהם עבות וחזקות, בסיסם צר ומחודד, ופיהם רחב באופן יחסי. לכלים אלו שתי ידיות עבות על הכתפיים, או בין הכתפיים לצוואר. הכלי נוח לנשיאה, להעמסה ולקשירה. חלק מן הכלים הללו שנתגלו בארץ ישראל הגיעו לכאן בדרך יבוא, ריקים או נושאי סחורה. כלים אלו נפוצו בשוק המקומי ודוגמתם נוצרו כלים דומים גם בישראל, בעיקר בקרבת ערי הדרום. בקנקנים אלו שינעו סחורות שונות, על פי רוב יין. מקובל במחקר לכנותם קנקני עזה (Phoca & Valavanis 1992, 32; צפריר 1998, 367-370).

קנקני עזה

קנקני עזה מהטיפוס המוארך אופייניים לתקופה הביזנטית (איור 153, איור 153) וניתן להצביע על עשרה אתרים בהם יוצרו כלים אלו במישור החוף הדרומי ובצפון-מערב הנגב, באשקלון ובסביבתה עד לכיסופים ומעון בדרום (איור 155). בבקעת באר שבע מחליפים אותם קנקנים אגירה בעלי גוף חביתי. מניחים שקנקנים מטיפוס עזה המוארך ששימשו לאחסון יין ושיווקו (ישראל 1993, 86-93).

איור 155: סקר בתי יוצר (ישראל 1993, 92, איור 111)

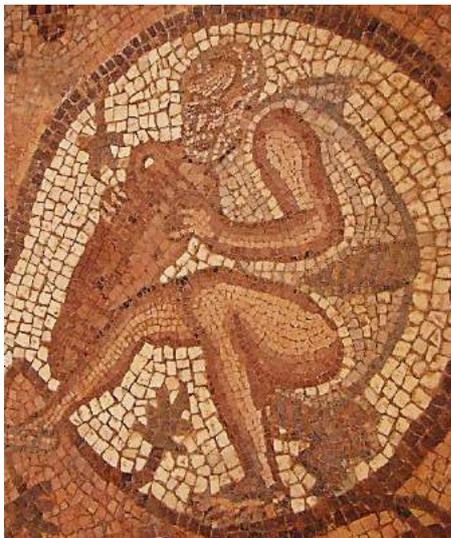

איור 154: 'קנקן עזה' מוארך, מאות שיטת-שביעית, תל יבנה (סגל 2011, איור 9)

איור 153: 'קנקני עזה' מוארכים, נחל בוהו (ישראל 1993, 92, איור 113)

קנקנים באומנות חוץ

איור 156: קנקן מוארך בידיו של גבר, כנסיית פטרה (צילום 2013)

במדליון של שריגי גפן מכנסיית פטרה, המתוארכת לסוף המאה החמישית, מוצג קנקן מוארך בידיו של גבר בהקשר לחיי הכרם ומותר להניח שהקנקן הכיל תירוש שזה עתה נדרך או יין. לקנקן מבנה מוארך ושתי ידיות על כתפיו (איור 156).

קנקנים בפסיפסי ארץ ישראל

קנקנים מוארכים וצרי גזרה נראים בכמה הקשרים בפסיפסי ארץ ישראל:

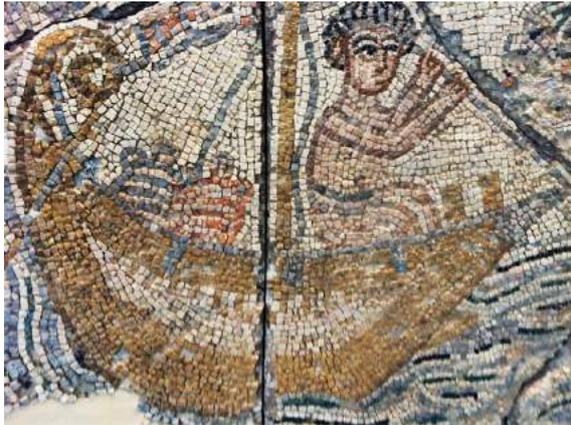
א. הובלה בסירות- קנקנים המובלים בסירות על פני זרם הנילוס נראים בשני פסיפסים מארץ ישראל, בבית ליאונטיס מבית שאן (איור 157, איור 158) ובקפלת חדיד (איור 159).

הובלת קנקני יין על פני הנילוס יכולה לייצג את מצרים

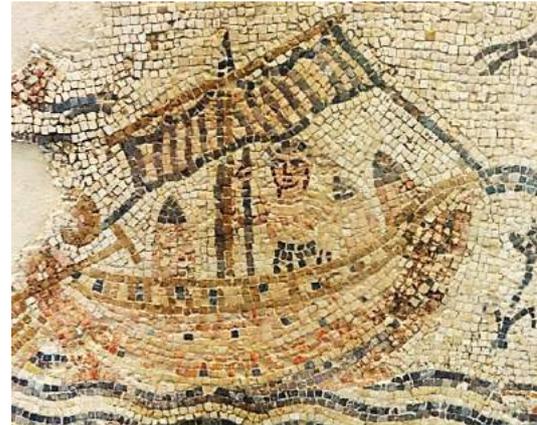
כספקית של יין, את הנילוס כנתיב תעבורה ראשי ואת מתנות היין לכבוד האל נילוס (Hachlili 2009, 103). סירה עמוסה בקנקנים מעוצבת גם בפסיפס ח'ירבת ברקה (גן יבנה) (איור 160), ושם היא מוצגת בהקשר לייצוא היין מדרום אל הנמלים, כהמשך להובלה היבשתית על גבי גמלים (להלן).

ב. הובלה יבשתית- קנקנים מוארכים וצרי גזרה נישאים על גב גמל נראים בשני פסיפסים מדרום הארץ, בכנסיית כיסופים (איור 107) ובכנסיית ח'ירבת ברקה (גן יבנה) (איור 161). ניתן לשייכם לתצוגת ראווה של חוליית הסיוס בשרשרת ייצור היין, בה מוצג השינוע של היין בקנקנים על גבי גמלים, מן הכרמים והיקבים אל נמלי הדרום ליצוא.

ג. תצוגת קנקן כרמז על תכולתו- בקפלת יוחנן המטביל מחצר כנסיית העליה בירושלים, מוצג קנקן מוארך וצר גזרה, בודד, במדליון (איור 162). מותר לשער שגם כאן הצגת הקנקן מסמלת את תכולת היין שבו ותפקידו של הקנקן בקומפוזיציה היא להדגיש את היכולות של מזמיני הפסיפס ליצר יין ולשמרו.

איור 158: סירה מובילה אמפורות יין, תיאור מלח בספינה על פי סיפורי האודיסאה, בית ליאונטיס, בית שאן (צילום 2010)

איור 157: סירה מובילה קנקני יין על זרם הנילוס, בית ליאונטיס, בית שאן (צילום 2010)

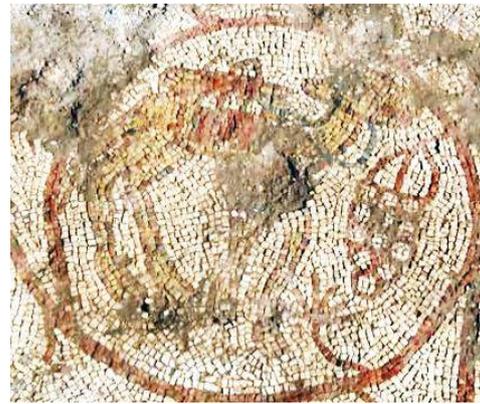
איור 160: ספינה עם קנקנים, כנסיית ברקה (שיאון ועמיתיו 2010, תמונה 10)

איור 159: סירה מובילה קנקני-יין בזרם הנילוס, כנסיית חדיד (אבי-יונה 1976, לוח צבע)

איור 162: קנקן מוארך, כנסיית יוחנן המטביל, בחצר כנסיית העליה הרוסית, הר-הזיתים (צילום 2011)

איור 161: גמל עמוס קנקנים, כנסיית ברקה (שיאון ועמיתיו 2010, תמונה 8)

שריגי גפן

חשיבותה הכלכלית הרבה של הגפן לתעשיית היין והמסחר (Hachlili 2009, 155), נוכחותה המאסיבית של הגפן בין הגידולים החקלאיים, טעמו המתוק של הפרי וערכו התזונתי הגבוה, יופייה הרב של הגפן ופירותיה, הצימוח המהיר של השריגים לגובה ולמרחק,⁸⁷ השימוש בשריגים ליצירת סככות מוצלות- כל אלו ייצרו תמונה רחבה ורבת פרטים אשר משתקפת בתיאורים הרבים והמגוונים של שריגי הגפן העולים מן הפסיפסים.⁸⁸ שריגי הגפן משולבים בוואריאציות שונות, החל מפשוטות וסכמתיות ועד למורכבות וריאליסטיות:

- שריגים מתפתלים במסגרת הרצפה, לעיתים יוצרים מדליונים או מסגרות, למשל בבית כנסת בית אלפא (איור 163), עליהם תלויים רק עלים או שילוב של עלים, אשכולות ענבים וקנוקנות.
- שריגים קצרים הבוקעים מאמפורה ומתפתלים רק בסמוך אליה, למשל מהאתר בנחל שקמה (בית קמה) (איור 111), לעיתים הם גם יוצרים מדליונים או מסגרות, למשל בכנסיית ממשית (איור 164), על השריגים נישאים עלים, אשכולות וקנוקנות.
- המרשימים ביותר הם, כמובן, השריגים הבוקעים מאמפורה, הנושאים עלים, אשכולות וקנוקנות, ויוצרים מדליונים מאוכלסים המכסים את כל הרצפה. למשל, מכנסיית בית לזיה (איור 165). בתיאורים המורכבים הללו של המדליונים המאוכלסים נכללים שלל התיאורים הקשורים לחיי הכרם וענף הגפן.⁸⁹

⁸⁷ אשר בהתאם להכוונה ידנית צמודה ניתן לכוונם לגובה ולמרחק הרצוי, ולעבות את הגידול מדי שנה בשנה על אותו הצמח.

⁸⁸ ויש מן החוקרים שסברו שהעיטור במדליונים של שריגי גפן חיקה את הצימוח המרשים של הגפן וכיסוין המהיר של הסככות מדי אביב. ובהרחבה על התפתחות השימוש בשריגי גפן והסגנונות השונים: Avi-Yonah 1936; Toynebee & Word 1950, 1-41; Hachlili 2009, 142-147.

⁸⁹ בהרחבה על התפתחות המוטיב: Toynebee & Word 1950, 1-41.

איור 164: שריגים קצרים הבוקעים מאמפורה, כנסייה מערבית, ממשית (צילום 2013)

איור 163: שריגי גפן, מסגרת האולם, בית כנסת בית אלפא (צילום 2010)

איור 165: אולם מרכזי, מבט למזרח, כנסיית בית לויא (צילום 2010)

סיכום הופעות הגפן בפסיפסי ארץ ישראל

א. רשימת 104 הפסיפסים בהם מופיעה גפן:

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר	
1	יהודי	גליל	4	3	בית כנסת	חמת טבריה	
2			5	1	וילה/אחר	בית שאן, בית ליאונטיס	
3					3	בית כנסת	ציפורי
4			6	2	בית כנסת	בית שאן בית ליאונטיס	
5			3	3	בית כנסת	בית אלפא	
6	יהודה		4	2	בית כנסת	אשתמוע	
7			5	2	בית כנסת	סוסיה	
8						בית כנסת	עין גדי
9	נגב וחוף דרומי		6	3	בית כנסת	מעון-נירים	
10						בית כנסת	עזה
11			4	1	בית כנסת	מעוז חיים	
12		שומרון, כרמל והבקעה	5	1	בית כנסת	עוספיה	
13			6	2	בית כנסת	נערן	
14			3	3	וילה/אחר	ציפורי בית דיוניסוס	
15	לא ידוע	גליל	5	3	וילה/אחר	ציפורי פסיפס חג הנילוס	
16			6	3	וילה/אחר	טבריה, בית מרחץ	
17			4,5	1	וילה/אחר	בית שאן, בית אמידים	
18			6,7	2	וילה/אחר	ירושלים, הר ציון	
19		נגב וחוף דרומי	6	3	וילה/אחר	ניר עוז	

פרק ח' - גפן

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
20			4,5	2	וילה/אחר	שייח' זוויד
21			5,6	2	וילה/אחר	יבנה ים, וילה
22	נוצרי	גליל	4	2	קפלה	בסול
23			6	1	כנסייה	כנס רמה
24						
25				2	כנסייה	בית לחם הגלילית
26						כורסי
27						ציפורי, בריכת משהד
28					קפלה	שדה נחום
29				3	כנסייה	ואזיה
30						טבריה, הר ברניקי
31						טבריה, הר ברניקי, אזור A
32					מנזר	בית שאן, מנזר הגבירה מרים
33					קפלה	בית שאן, אל חמאם
34			5,6	2	וילה/אחר	שלומי
35					כנסייה	חניתה
36			6,7	2	כנסייה	סוחמתא (ח' א-דוויר, חוסן)
37			ביזנטי	1	כנסייה	בית שאן, כנסיית המרטיר
38						האון, חורבת סמרה
39				לא ידוע	וילה/אחר	בית שאן, תל, שטח P
40		יהודה	5	1	קפלה	מצדה
41				2	כנסייה	מעלה אדומים, מנזר מארטיריוס עסידה (עצידה)
42						
43					מנזר	מעלה אדומים, מנזר מארטיריוס, נרתקס שכה
44						
45				3	כנסייה	בית לוויה
46						בית לחם, כנסיית המולד
47					קפלה	ירושלים, אורפאוס, מוסררה
48			6	1	כנסייה	בית סחור (שדה רועים)
49						אום א-ראס
50						חנות
51						ענב אל-כביר
52				2	כנסייה	בית מרסים
53					קפלה	חדיד
54				3	כנסייה	מדרס
55					קפלה	מטע
56			7	3	מנזר	ירושלים, דומינוס פלוויט
57			4,5	לא ידוע	כנסייה	ירושלים, כנסיית הר ציון
58			5,6	1	כנסייה	הרודיון תחתית, כ' מזרחית
59					קפלה	מבוא מודיעים
60				2	כנסייה	עין פטיר
61					קפלה	ירושלים, קפלת קבורה ארמנית, מוסררה
62				לא ידוע	קפלה	ירושלים, כתף הינום
63				3	כנסייה	עין חניה
64						קריות

#	מגזר	אזור	תיארוך (מאה)	איכות הפסיפס	מבנה	שם האתר
65					קפלה	ירושלים, כנסיית יוחנן המטביל
66				לא ידוע	כנסייה	אמאוס
67						ירושלים, כנסיית העלייה הרוסית, קפלה
68			לא ידוע	2	כנסייה	תנשמת, בקכוס הקדוש
69				לא ידוע	כנסייה	ירושלים, אֶלְאוֹנָה, הר-הזיתים
70		נגב וחוף דרומי	5	1	כנסייה	ממשית, כנסיית נילוס
71			6	1	כנסייה	גן יבנה, ח'ירבת ברקה
72				2	כנסייה	חצור-אשדוד (חורבת בניה)
73				3	וילה/אחר	נחל שקמה (בית קמה)
74					כנסייה	באר שמע
75						גררית, חורבה
76						כיסופים
77						שלאל
78			5,6	1	כנסייה	אבו חוף, הכנסייה העליונה הצפונית
79						מגן, כנסיית קיריקוס הקדוש
80		רמת הגולן	6	לא ידוע	כנסייה	חיספין, כנסייה מערבית
81			5,6	לא ידוע	כנסייה	חיספין, כנסייה מזרחית
82		שומרון, שרון, כרמל והבקעה	4	2	כנסייה	שקמונה, כנסייה
83			6	1	וילה/אחר	קיסריה, מערבית לקמרון הטיילת
84					כנסייה	אל ביודאת/ארכילאס
85				2	וילה/אחר	פרדסיה
86					כנסייה	בית סילה, כל תיאודורוס הקדוש
87						דיר קלעה
88						יריחו, כנסיית אנטימוס
89					קפלה	בחן, כפר סיב
90			5,6	1	וילה/אחר	קיסריה, בית מרחץ
91					מנזר	ג'בריס
92					קפלה	אום זקום (עוג'א א-תחתא)
93				2	וילה/אחר	קיסריה, פסיפס היעלים
94						קיסריה, קלוקריה, בית המרחץ
95					כנסייה	שילה, כנסיית הצליינים
96					מנזר	שקמונה, מנזר, חדר דרומי
97						שקמונה, מנזר, חדר צפוני
98			ביזנטי	2	כנסייה	קסטרה
99	רומי	גליל	1,2	3	וילה/אחר	ציפורי, וילה צפונית לדקומנוס
100		יהודה	5	1	וילה/אחר	בית גוברין, אל מקרקש
101			3,4	3	וילה/אחר	לוד
102	שומרוני	גליל	5	2	בית כנסת	בית שאן, תל איצטבא (טקסטיל)
103		שומרון	4	3	בית כנסת	סמארה
104			4	2		אל ח'ירבה

ג. שכיחות גפן לפי מגזר (איור 166)

במגזר הנוצרי הגפן מעוטרת ב-84% מן הפסיפסים. במגזר היהודי הגפן מעוטרת רק ב-72% מן הפסיפסים, בשלושת הפסיפסים מן המגזר השומרוני מאויירת הגפן. עבור הנוצרים הגפן חשובה הן כאלמנט חקלאי-כלכלי למאכל ולייצור של יין, והן בהקשר נוצרי-סימבולי עקב ההקבלה של היין לדמו של ישו. גם היהודים והשומרונים העריכו את הגפן, הן כאלמנט חקלאי-כלכלי והן עקב חלקה הסימבולי של הגפן כאחד משבעת המינים. באופן יחסי, ניכרת חשיבותה הפחותה של הגפן עבור המגזר הרומי, והיא מופיעה רק ב-42% מכלל הפסיפסים, ובשני פסיפסים, בית דיוניסוס מציפורי ושייח' זויד, הגפן מעוטרת בהקשר לחגיגות דיוניסוס, כלומר שחשיבותה מודגשת בעיקר בהקשר סימבולי.

ב. שכיחות גפן לפי אזור (איור 167)

בכל אזורי הארץ הגפן שכיחה ב-70-80% מן המבנים, עם העדפה קלה לגידול באזור שדרת ההר המרכזית.

ג. שכיחות גפן לפי איכות הפסיפסים (איור 168)

עיקר הופעות הגפן הן בפסיפסים מאיכות 2 ו-3 (75-82%) והיא שכיחה קצת פחות בפסיפסים מאיכות 1 (66%). ניכר שהגפן שימשה לעיטור כבירה ראשית מבין מיני הפירות, עקב היותה ענף כלכלי רווח ומצוי ביותר וכן משום שערכה היה רב לכלל המגזרים גם בסמליותה וביופיה.

ד. שכיחות גפן לפי תיארוך (איור 169)

לאורך כל המאות של תקופת המחקר הגפן מופיעה באחוז גבוה מאוד מן הפסיפסים, ושיעור השכיחות שלה גדל בפרט במאה השישית (88% מן הפסיפסים עם הופעות של גפן).

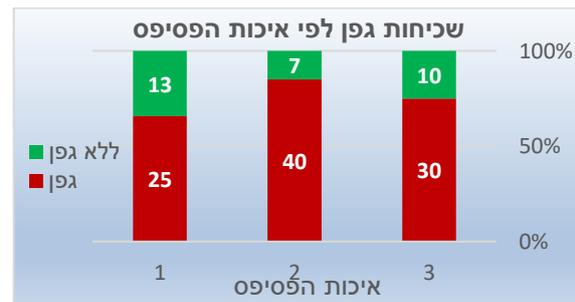
איור 167: שכיחות גפן לפי אזור

איור 166: הופעת גפן לפי מגזר

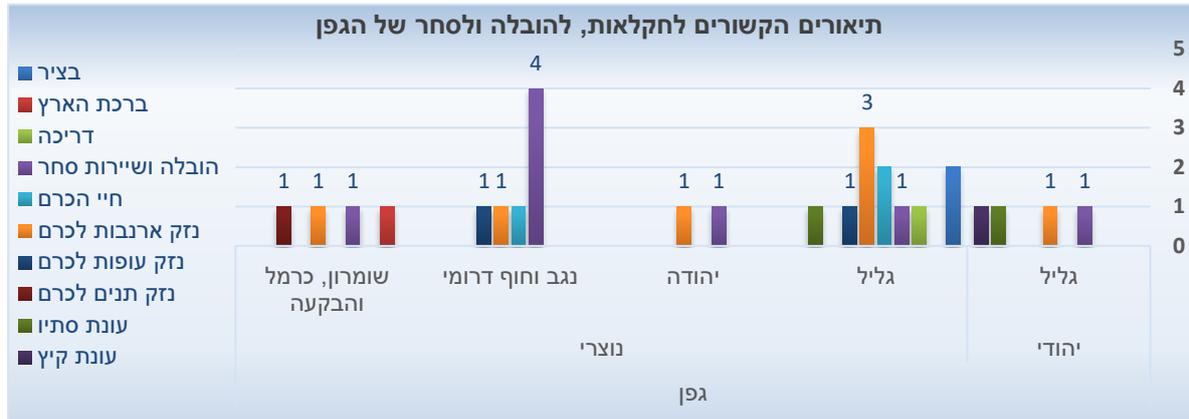
איור 169: שכיחות גפן לפי תיארוך

איור 168: שכיחות גפן לפי איכות הפסיפס

ה. תיאורים הקשורים לחקלאות, להובלה ולסחר של הגפן (איור 170)

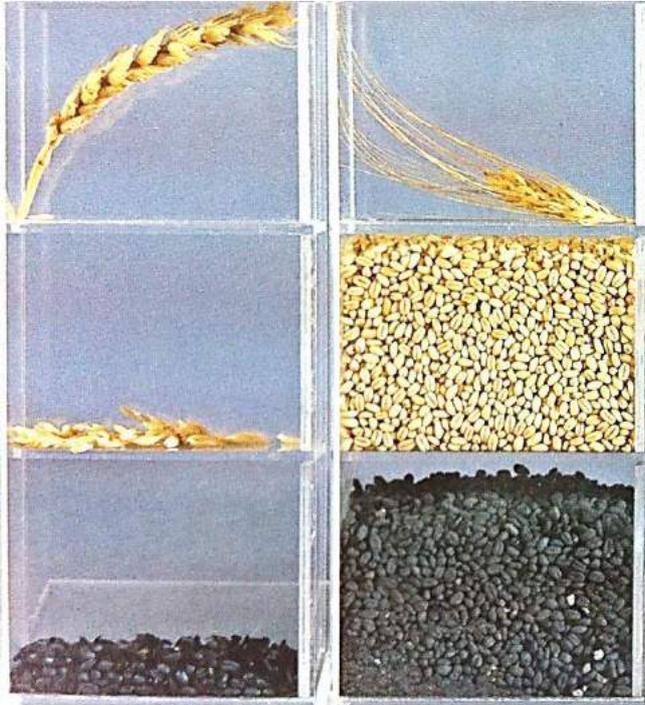
עיקר הפעילות החקלאית הקשורה לענף הגפן מתוארת בפסיפסי הגליל, הן אצל הנוצרים והן אצל היהודים. הפעילויות הבאות לידי ביטוי הן: בציר, הובלה מן הכרם, דריכה ותיאורים כלליים מחיי הכרם. תיאורים נוספים מלמדים על נזקים של בעלי חיים (ארנבות בעיקר, עופות ותנים) בכל האזורים. שיירות סחר הקשורות ליצוא יין מנמלי הדרום מתוארות, כנראה, רק בפסיפסי החוף הדרומי. בתיאורי עונות השנה, הגפן מסמלת פעמיים את עונת הסתיו, ופעם אחת את עונת הקיץ.

איור 170: תיאורים הקשורים לחקלאות, להובלה וסחר של הגפן

פרק ט'- דגן

החיטה, *Triticum*, נמנית עם משפחת הדגניים *Gramineae*, היא הסוג החשוב במשפחה זו ביחד עם השעורה. החיטה הייתה הדגן העיקרי באזור הים תיכוני בתקופת המקרא, וגידלו אותה בעיקר לשם תעשיית הלחם. חשיבותה של החיטה ניכרת בהזכרתה כמין הראשון מבין שבעת המינים שהתברכה בהן ארץ ישראל.⁹⁰ בדברי חז"ל מוזכרים מינים אחדים של חיטים ודגנים.⁹¹

תירבות החיטה מתאפיין כההליך ממושך של בירור טיפוסים בעלי שיבולים בלתי מתפרקות וגרגרים עירומים מתוך צורות הבר.⁹² חיטה חד גרגרית (באנגלית *Einkorn*), *T. monococcum*, מתורבתת נמצאה בחפירות ארכיאולוגיות החל מהתקופה הניאוליתית הקדם-קרמית א' (PPNA, 8500-8300 שנים לפסה"נ) בטורקיה. משם היא התפשטה לדרום-מערב אסיה, והיא נמצאה באתרים רבים של אירופה עד ימי הביניים, ועיבודה נעלם כמעט לחלוטין בעת המודרנית, במאות ה-20 וה-21. הסימנים הראשונים לתירבות חיטת הבר הקשה, "דורום" (באנגלית

איור 171: מימין- חיטת הבר הקשה (Emmer), משמאל- חיטת הלחם, מוזיאון אנטיקוואריום בוסקוריאלה (Stefani 2010, 52)

T. turgidum durum, (איור 171, Emmer) מימין) נמצאו במזרח טורקיה מהתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב' (PPNB, 7500-6000 שנים לפסה"נ). בהמשך היא התפשטה לאזורי הסהר הפורה ולצפון ארץ ישראל (בגלל מגבלות גידול התלויות באקלים), ובחפירות מסוף מרד בר-כוכבא נתגלו גרגירי חיטה קשה וחלקי שדרה במערות הרומח שבמדבר יהודה. החיטה הרכה, חיטת הלחם, *T. aestivum* (איור 171, משמאל) הינה המין החשוב ביותר של החיטה, והיא נמצאה בחפירות מהתקופה הניאוליתית (5150-6000 שנים לפסה"נ) בטראנס-קווקז (ארמניה) ובמולדובה (צפון-מזרח רומניה). משם היא התפשטה לאסיה. בחפירות קומראן מהתקופה הרומית נמצאו זרעי 'חיטה קטנת-גרגיר', *T. parvicoccum*, מין שהיה נפוץ במזרח הקרוב הקדום⁹³ (פליקס 1968, 144-146; פליקס 1984, 202, 206; כסלו 1989;

⁹⁰ "ארץ חטה ושערה, וגפן ותאנה ורמון; ארץ זית שמן, ודבש" (דברים ח', ח').

⁹¹ "החיטים והזונין, אינן כלאיים זה בזה. השעורים ושיבולת שועל, והכוסמין והשיפון" (משנה כלאיים, פרק א', א'), בשם חיטה נכללו: חיטה קשה *T. turgidum durum*, וחיטה רכה *T. aestivum*; הזונין הם זון משכר *Lolium temulentum*, שהוא עשב רע; בשם שעורים נכללו שעורה ארבעה טורית *Hordeum vulgare* ושעורה שישה טורית *H. hexastichum*; שבולת שועל היא שעורה דו-טורית *H. distichum*; הכוסמין היא החיטה הדו גרגרית *T. dicoccum*; והשיפון הוא חיטת הספלתה *T. spelta* (בפירוש: פליקס 1967, 17-32; פליקס 1968, 142-144).

⁹² זוהרי ועמיתיו כתבו בהרחבה על החלוקה הטקסונומית של הסוגים (או המינים) של החיטה המסורתית בהתאם לסיווגה לקבוצות בימינו (Zohary et al. 2012, 23-51).

⁹³ טבלה מסכמת של ממצא הגרגרים מחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל מובאת בעבודת הדוקטור של דיקשטיין (דיקשטיין 2011, 92-94).